

İlham Əliyev

"Qafqazda imperiyalar və ermənilərin
Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi..."

01.05.2012

YYSQ

www.kitabxana.net
Milli Virtual Kitabxananın təqdimatında

İLHAM ƏLİYEV

Qafqazda imperiyalar və ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi

Azərbaycan və Qafqaza ermənilərin köçürülməsi
tarixinə dair maraqlı elmi-publisistik kitabın e-variantı...

YYSQ - Milli Virtual Kitabxananın e-nəşri N 19 (2012)

Virtual redaktoru və e-nəşrə hazırlayanı:
Aydın Xan (Əbilov) - yazar-kulturoloq

YYSQ - Milli Virtual Kitabxana

Bakı - 2012

İLHAM ƏLİYEV

***Qafqazda imperiyalar
və ermənilərin
Azərbaycan ərazilərinə
köçürülməsi***

Bak-2012

Redaktor: Bəhruz Quliyev

Korrektor: Qismət İsmayılov

İlham Əliyev. Qafqazda imperiyalar və ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi. Bak-2012. ADPU- nəşriyyatı. 206 səh

Kitabda "Səs" qəzetiinin arxiv materiallarından istifadə olunub

Tədqiqatçı-jurnalist İlham Əliyevin "Qafqazda imperiyalar və ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi" kitabı Azərbaycan tarixinin qədim və müasir dövrlərindən bəhs edir. Kitabda müəllifin ciddi araşdırması, tarixi proseslərə obyektiv yanaşması maraq doğurur. Azərbaycan dövlətciliyi və onun yaranması, inkişaf mərhələlərini diqqətə çəkən tədqiqatçı reallıqları üzə çıxararaq, dövrümüz üçün əhəmiyyətli olan məsələlərə aydınlıq gətirir.

Müəllif tarixin müəyyən mərhələlərinə nəzər salarkən ermənilərin boş xülyalarını, onların tarixən iddialı olan baxışlarını mövcud mənbələrə əsaslanıb, tarixi sənədlərlə oxucunun ixtiyarına verir. Kitabda Ermənistən-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin törənmə səbəbləri kökündən araşdırılır, elmi əsaslarla ortaya qoyulur. Sözsüz ki, müəllif bu münasibətlərin fonunda beynəlxalq vasitəçilərin münaqişənin tənzimlənməsindəki laqeyd baxışlarını da qeyd edir.

Kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub.

**Əliyev İlham Yaylaqalı oğlu 1968-ci il aprel
ayının 19-da Şamaxı rayonunda anadan olub.
İxtisasca hüquqşünasdır, jurnalist fəaliyyəti ilə
məşğuldur, Azərbaycan Jurnalistlər Biriliyinin
üzvü, Hüquqi və Demokratik İslahatlar Mərkəzi
İdarə Heyətinin sədridir**

İlham Əliyevin “Qafqazda imperiyalar və ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi” mövzusunda monoqrafiyası haqqında

RƏY

Tədqiqatçı-jurnalist İlham Əliyevin elmi-publisistik araşdırımalarının məhsulu olan “Qafqazda imperiyalar və ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi” adlı növbəti kitabı Azərbaycan tarixinin qədim və çağdaş dövrlərinin araşdırılmasına özünəməxsus üslubda yanaşılması ilə diqqəti cəlb edir. Bu üslub “akademik” cümləpərdəzlilikdən uzaqlığı, hadisə və proseslərə geniş oxucu kütləsinin gözlədiyi dildə yanaşılması, elmi və subyektiv mülahizələrin maraqlı harmoniyası ilə seçilir. Kitabda tarixi tədqiqata ənənəvi yanaşmalar prizmasından fərqli mövqə nümayiş etdirən müəllifin qeyri-standart baxışlar və qeyri-sablon düşüncə tərzinə üstünlük verdiyini sez-məmək mümkün deyildir.

Əsərdə ilk növbədə tədqiqatçı qədim Azərbaycan dövlətçiliyi və onun inkişaf mərhələləri ilə bağlı məsələlərin elmi-publisist təhlilini vermişdir. Müəllif Aratta, Manna, Atropatena, Albaniya kimi qədim Azərbaycan dövlətlərinin yaranması, bu ərazidə yaşayan türk tayfalarının etno-

genezi, onların ictimai-siyasi baxışları, həyat tərzi, qonşularla münasibətləri və s. vacib məsələləri elmi təhlillər süzgəcindən keçirmiş, maraqlı mülahizə və fikirlər ortaya qoymuşdur. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, VII əsrdə islam dininin qəbul edilməsi ilə Azərbaycanın tarixi müqəddəratında əsaslı dönüş yarandı. Türk və qeyri-türk etnosları arasında dini birliyin yaranması ilə onların yayıldığı Azərbaycan ərazisində vahid adət-ənənələrin təşəkkülü, qohumluq əlaqələrinin genişlənməsi və etnik baxımdan bütövləşmənin baş tutması üçün əlverişli şərait yaranmış oldu. Nəticədə Azərbaycanda yeni etno-siyasi dirçəliş baş verdi. Azərbaycan torpaqlarında Sacilər, Şirvanşahlar, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər adlı dövlətlər yarandı.

İlham müəllim haqlı olaraq qeyd edir ki, ərəb xilafətinin tənəzzülündən sonra Qafqazda, o cümlədən, bütün Yaxın və Orta Şərqdə türk dövlətlərinin xüsusi çəkisi artmış oldu. Müəllif fikirlərini əsaslandırmaq üçün Qaraqoyunlu, Ağ-qoyunlu və xüsusilə də, Səfəvilər dövlətinin məhəlli və regional səviyyədə nüfuzu və potensialı mütləq nəzərə alınan subyektlərə çevrildiyini maraqlı fikir və mülahizələri ilə təsdiqləmişdir.

Əsərdə müasir Azərbaycan dövlətçiliyi, onun yaranması və inkişafı ilə bağlı məsələlər də əlahiddə olaraq araşdırılmışdır. Müəllifin “Azə-

baycan tarixinin Heydər Əliyev dövrü” başlıqlı yazısı bu baxımdan xarakterikdir. Burada ümummilli lider Heydər Əliyevin 1969-1982 və 1993-2003-cü illər ərzində Azərbaycan dövlətçiliyi və xalqı qarşısında misilsiz xidmətləri şərh edilmişdir. Kitabda ölkəmizin 2003-cü ildən sonra müxtəlif sahələrdə, xüsusilə də, diplomatiya sferasında qazandığı uğurların Heydər Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı İlham Əliyevin adı ilə bağlı olması fikri də elmi baxımdan əsaslandırılmışdır. Müəllif haqlı olaraq Azərbaycanın BMT TŞ-nin qeyri-daimi üzvü seçilməsini Prezident İlham Əliyevin müəyyənləşdirdiyi hücum taktikasına əsaslanan xarici siyaset kursunun ən böyük nailiyyəti kimi səciyyələndirmiştir.

Elmi-publisistik tədqiqat prosesində müəllif tariximizin ayrı-ayrı dövrlərinə səyahət edərkən xüsusi olaraq ermənilərin cəfəng, utopik “böyük Ermənistən” xülyaları ilə bağlı məsələlərə də işiq salmışdır. Kitabda konkret faktlar və arqumentlər əsasında ermənilərin Azərbaycana qarşı əsassız torpaq iddialarının “anatomiyası”nı açıb göstərə bilmişdir. Öz şovinist və istilaçı niyyətlərini həyata keçirmək üçün onların əsas silahının terrorizm olduğu da kitabda sübut və dəlillərin dili ilə əsaslandırılmışdır. “Daşnaksütyun”, “ASALA”, “Erməni vətənpərvərlər ittifaqı” və di-

gər terrorçu erməni təşkilatlarının beynəlxalq terror şəbəkəsinin tərkib hissələri olduğunu qeyd edən müəllif, onların Ermənistən dövləti tərəfindən maliyyələşdirildiyini və idarə olundığını da faktlarla əsaslandırmışdır. İlham müəllim çox düzgün qeyd edir ki, SSRİ-nin birinci və sonuncu prezidenti Mixail Qorbaçovun və onun yaxın əhatəsində olan Aqanbekyan və Şahnazaryan kimi şovinistlərin təhribi ilə süni olaraq Dağlıq Qarabağ problemi yaradılmış və indiyə qədər də həlli yolları tapılmamış bir münaqişənin alovlanmasına rəvac verilmişdir.

Kitabda bu reallıqlar kontekstində Ermənistən-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaranma səbəbləri, beynəlxalq vasitəçilərin nəticəsiz danışıqlar siyaseti, habelə, münaqişənin tənzimlənməsi prosesində yaranmış status-kvo ilə bağlı məsələlər də geniş təhlillər müstəvisinə çıxarılmışdır. Kitabda erməni vandalizminin ən müdhiş təzahürü olan “Xocalı soyqırımı” ilə bağlı araşdırmalara da xüsusi yer ayrılmışdır. Bəşəriyyətə qarşı cinayət olan “Xocalı soyqırımı”nın 20-ci ildönümünün dünyanın əksər ölkələrində qeyd olunduğu və bu faciəyə siyasi-hüquqi qiymətin verilməsinin son dərəcə zəruri olduğu kontekstində məsələyə yanaşsaq, bu araşdırmanın böyük məna kəsb etdiyi qənaətinə gəlmış olarıq. Ümumən, monoqrafiyada ermənilə-

rin azərbaycanlılara qarşı tarixin ayrı-ayrı məhələlərində həyata keçirdikləri etnik təmizləmə, terrorizm və soyqırımı siyasətinin mahiyyət, məzmun və reallaşdırma mexanizmləri ilə bağlı geniş və ətraflı təhlillər aparılmışdır. Müəllifin bu tədqiqat işində əsas uğurlarından biri də ondan ibarətdir ki, o, tariximizin bu və ya digər səhifəsinə toxunarkən, təkcə məlum həqiqətləri təkrarlamır, onlara yeni bucaq altında baxır, hadisə və proseslərlə bağlı şəxsi mövqeyini ifadə edir, elmi polemikaya səbəb ola biləcək cəsarətli fikirlərə imza atır. Bununla da həqiqətən mübahisələrdən doğulduğu məntiqindən çıxış edir. Düşünür və düşündürür. Zənnimizcə, bu, tədqiqatçı olaraq İlham müəllimin ən böyük uğurudur.

Beləliklə, Azərbaycanın qədim və çağdaş tarixinin ayrı-ayrı dövrlərinə işıq salan bu kitabın qısa zaman ərzində qədirbilən oxucuların müsbət rəyini qazanacağına inanır və müəllifə yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzulayıram.

*Elman Nəsirov,
tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent, politoloq*

ON SÖZ

AZƏRBAYCAN TARİXİNİ SEVDİRƏN KİTAB

Qarşınızdakı kitab Azərbaycan mətbuatının tanınmış isimlərindən olan İlham Əliyevin kitablarından biridir. Azərbaycan mətbuatında öz dəst-xətti, hadisələrə orijinal yanaşması ilə seçilən İlham Əliyev “Qafqazda imperiyalar və ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi” kitabı Azərbaycan dövlətçilik tarixinə və mənfur qonşumuz olan ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülmələri ilə başlanmış erməni məsələsinə yeni baxışı özündə ehtiva edir. Azərbaycan dövlətçilik tarixi zəngindir. Sovet tarixşünaslığı Azərbaycan dövlətçiliyi tarixini “cavanlaşdırılmışdı”. Lakin müstəqillik illərində aparılan elmi araşdırırmalar nəticəsində məlum oldu ki, Azərbaycan dövlətçiliyinin yaşı 5 min ildir. İlk dövlətimiz Güney Azərbaycan ərazisində qurulmuş Aratta dövləti idi. 5 min illik Azərbaycan dövlətçiliyi qısa zaman fasılələri istisna olmaqla daim yaşamışdır. Ərəblərin işgalı başa çatdıqdan, ərəb xilafəti dağılıandan sonra Azərbaycan dövlətçiliyi yenidən dirçəldi. Azərbaycan və indiki İran ərazilərində Rəvvadilər, Salarilər, Çobanilər kimi dövlətlər yaradıldı. Orta çağlar dövrü Azərbaycan xalqının tarixində intibah dövrü kimi yadda qalıb. Həmin dövrdə Azərbaycan xalqı dünya

mədəniyyəti xəzinəsinə zəngin töhfələr vermişdir. O dövrlərdə yaranmış Azərbaycan imperiyaları dünya siyasetini müəyyən edən siyasi qurumlar idi. Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səvəfi dövlətləri sovet tarixşünaslığında o qədər də əhəmiyyətli qeyd olunmasalar da, əslində, həmin Azərbaycan dövlətləri imperiya idi. “Qafqazda imperiyalar və ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi” kitabında vətən tarixinə yeni baxış diqqəti çəkir. Mübağıləsiz demək olar ki, İlham Əliyevin kitabı Azərbaycan tarixini sevdirən, vətən tarixinə saygı ilə yanaşmağa sövq edən kitabdır. Kitabın ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsini əks etdirən bölmələri də dolğun, maraqlı və yeni faktlarla zəngindir. Bu bölüm də bir daha göstərilir ki, ermənilər Qafqazda köklü xalq olmayıb, sonralar türk dünyasını parçalamaq istəyən Rusiya imperiyası tərəfindən köçürülüblər. Qafqazda erməni məsələsi də, əslində, Rusiya imperiyasının türk düşmənciliyi ilə başlanmış və nəticədə qədim-qayım türk torpaqlarında erməni dövləti yaradılmışdır. Azərbaycan xalqına qarşı zaman-zaman törədilmiş soyqırımı siyaseti, Azərbaycan kəndlərinin, qədim yurd yerlərinin boşaldılması tarixi sənədlərin dili ilə açılır. Azərbaycan dövlətinin apardığı məqsədyönlü və düşünülmüş siyaseti təqdir olunur. Ümid edirəm ki, faktlarla zəngin “Qaf-

qazda imperiyalar və ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi” kitabı geniş oxucu küt-ləsinin marağına səbəb olacaq, gənc tarixçi-lərin, Azərbaycan tarixini öyrənənlərin sevimli kitabına çevriləcək.

***Firidun Cümşüdülü,
tarix elmlər namizədi***

AZƏRBAYCANIN QƏDİM VƏ ÇAĞDAŞ TARİXİ: ELMI-PUBLİSİSTİK BAXIŞ

Azərbaycan tarixinin qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirmək üçün ölkəmizdə tarixçi-alimlər tərəfindən yüzlərlə elmi məqalələr və kitablar nəşr olunub. Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, yazılan əsərlər hələ də yetərli səviyyədə deyil, yəni tariximizə tam işq salmır. Azərbaycan xalqına tarixdən üzü bəri düşmənçilik mövqeyində olan ermənilərin vəhşilikləri haqqında isə, yüzlərlə əsərlər yazılıb və yazılmacaq. Çünkü ermənilər təkcə XX əsrдə 2 milyon azərbaycanlıni terror, deportasiya və soyqırımı vasitəsilə məhv ediblər. Bu nöqtəyi-nəzərdən ermənilərin azə-

baycanlılara qarşı törətdiyi vəhşiliklər demokratik düşüncəli dünya xalqları tərəfindən insanlığa və bəşəriyyətə qarşı yönələn soyqırım aktı kimi dəyərləndirilmişdir.

Qədim tarixə malik və şimaldan - Baş Qafqaz dağları, Dərbənd, qərbdən - Göyçə gölü hövzəsi də daxil olmaqla Alagöz dağ silsiləsi və Şərqi Anadolu, şərqdən - Xəzər dənizi, cənubdan isə Urmiyə gölü və Sultaniyyə-Zəncan-Həmədan hüdudları ilə əhatə olunan Azərbaycan dünya sivilizasiyasına özünəməxsus adət-ənənəsini, mədəniyyətini, dövlətçilik prinsiplərini təqdim edə bilib. Bu ərazilərdə 300-400 min il əvvəl ilk insanların Azıx mağarasında tapılması Azərbaycanın qədim insan məskəninə malik olan dövlət olduğunu göstərir. Bu ərazilərdə ən qədim dövlətlər – Manna, İskit şahlığı, Atropotena, Qafqaz Albaniyası, Salarilər, Rəvvadilər, Səfəvilər, Şirvanşahlar və bu kimi digər bütün dünyaya hökm etməyə qadir dövlətlərin olması bugünkü Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələrinə malik dövlət olduğunu təsdiqləyir. Tarixdə Azərbaycanın tələffüzü müxtəlif formalarda qeyd olunmuşdur. Təsdiq olunmuş məlumatlarda Azərbaycanın adı Andirpatian, Atropatena, Odlar Yurdu, Adirbican və Azirbicən şəklində çəkilmişdir. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı ilk sakin-

lərin məskunlaşmasına aid zəngin maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuş və bunun nəticəsində ölkəmizin ərazisinin ilk insanın formalasdığı məskənlər siyahısına daxil olunmasına zəmin yaratmışdır. Azix, Kiş, Tağlar, Damcılı, Daşsalahlı, Qazma mağaralarında aşkar olunan arxeoloji tapıntılar Azərbaycanın ibtidai insanların formalasdıqları əraziyə daxil olduğunu sübut edir.

Azərbaycan xalqı təqribən 5 min illik dövlətçilik tarixinə malikdir. İlk dövlət qurumları hələ eramızdan əvvəl IV minilliyyin sonu – III minilliyyin əvvəllərindən başlayaraq Urmiya gölü hövzəsində yaranmışdı. Burada meydana gəlmiş ən qədim Azərbaycan dövlətləri bütün regionun hərbi-siyasi tarixində mühüm rol oynayırdılar.

Həmin dövrdə Azərbaycanda Dəclə və Fərat vadilərində yerləşən və dünya tarixində dərin iz qoymuş qədim Şumer, Akkard və Aşşur (Assuriya) dövlətləri, habelə, Kiçik Asiyadakı Het dövləti arasında sıx qarşılıqlı əlaqələr formalaşmışdır.

AZƏRBAYCAN ƏRAZİLƏRİNDE DÖVLƏTLƏR

Ən qədim tarix

Aratta

Lulubi

Kuti

Turukki

İskit Sak şahlığı

Qədim tarix

Manna

Midiya

Atropatena

Qafqaz Albaniyası

Orta əsrlər

Şirvanşahlar dövləti

Sacilər dövləti

Salarilər dövləti
Şəddadilər dövləti
Rəvvadilər dövləti
Böyük Səlcuq İmperiyası
Atabəylər dövləti
Elxanilər dövləti
Cəlayırlar dövləti
Qaraqoyunlular
Ağqoyunlular
Səfəvilər
Əfşarlar
Qacarlar
Azərbaycan xanlıqları

Müasir tarix
Azərbaycan Demokratik
Respublikası
Azərbaycan SSR
Azərbaycan Respublikası

ARATTA DÖVLƏTİ

Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş ilk dövlət Aratta olmuşdur. Aratta o dövrün güclü

dövlətləri, imperiyaları ilə diplomatik, siyasi və iqtisadi əlaqələr qurmuşdur. Bu da Arattanın qəbul edilən və hesablaşan dövlət olduğunu təsdiq edir. Aratta ilə Şumer şahları arasındaki yaşışma isə tarixin ilk diplomatik sənədi hesab olunur. Mənbələrin məlumatına görə, Şumer şahı Arattanı ziyarət etmişdir. Eyni zamanda, bu iki dövlətin başçıları arasında daim məktublaşma aparılmışdır.

Zəngin yeraltı faydalı sərvətləri olan Arattanın əhalisi qızıl, gümüş, qurğuşun, mis, dağ daşı, lacivərd istehsal edirdi. Qiymətli metallardan hazırlanan əşyalar və lacivərd Şumerə ixrac edilirdi. *Tarixi* mənbələrindən aydın olur ki, həmin dövrdə Arattada dövlət institutları fəaliyyət göstərir, elm və təhsilə xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Əhalinin məşğuluğu sənətkarlıq, dəlanışqları isə qoyunçuluq, maldarlıq, buğda və noxud becərilirilməsi olmuşdur. Arattada mədəniyyət, incəsənət və sənətkarlıq o qədər yüksək səviyyədə idi ki, Şumer şahları saray və məbədlərin tikintisində arattalı ustalara üstünlük verirdilər. En-Merkar, yəni Merkar xan ilahə İnniniyə dua edərək ondan arattalı usataların onun üçün çalışmalarını xahiş edərdi.

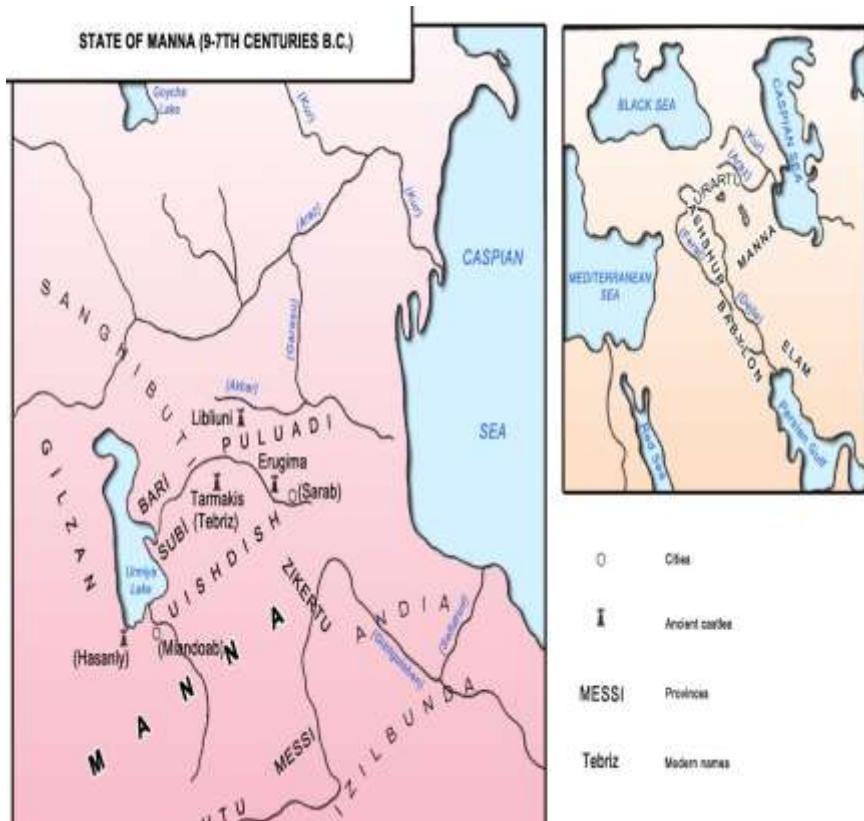
Maraqlıdır ki, En-Merkar qasid vasitəsilə Aratta şahına məktub göndərərək ondan Şumer dövlətinə tabe olmasını və hər il ölkəsinə qızıl,

gümüş, lacivərd və çox sayıda usta göndərməyi tələb etmişdi. Aratta hökmdarı En-Sukuşsiranna xan bununla razı olmur və nəticədə iki dövlət arasında müharibə baş verir. Bu döyüşdə Şumer Aratta ordusunu məğlub edir. Bu məqam da Aratta hökmdarının Şumer şahına göndərdiyi məktub bu gündə tədqiqatçıları heyrətlədirməkdədir. Çünkü bu məktub diplomatiya tarixinin ilk siyasi bəyanatlarından biri hesab edilir:

“Mən ali kahinəm və təmiz əl, yəni ilahə Əninni tərəfindən təyin olunmuşam. Xoşsifət Əninni həqiqətən məni Arattaya – saf ənənələr ölkəsinə gətirdi, məni sanki böyük darvaza kimi onun önündə qoydu. Məgər Aratta Uruka tabe ola bilərmi?”

Beləliklə güclənməkdə və sərhədlərini genişləndirməkdə olan Arattanın mövcudluğuna son qoyulur. Amma arattalıların davamçıları yeni-yeni dövlətlər qurmaq uğrunda mübarizələrini davam etdirdilər və istəklərini də reallaşdırıldılar. Sonrakı dövrlərdə...

MANNA DÖVLƏTİ

Bizim eranın I minilliyinin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarında Manna, İskit şahlığı, Atropatena və Albaniya kimi qüdrətli dövlətlər mövcud olmuşdur. Bu dövlətlər Azərbaycanda dövlət idarəciliyi mədəniyyətinin daha da yüksəldilməsində, ölkənin iqtisadi-mədəni tarixində, eləcə də, vahid xalqın təşəkkülü prosesində mühüm rol oynamışlar. Belə hesab edilir ki,

Azərbaycanın ən qədim dövlətçilik subyektlərindən biri də, Urmiya gölü ətrafında yerləşən Manna dövləti olmuşdur. O, dövlətçilik tariximizdə ən önəmli yerlərdən birini tutur. Onu da qeyd edək ki, qəbul edilmiş fikrə görə, o dövrdə əksər xırda dövlətləri də özündə birləşdirən Manna hökmdarlığı şimalda Araz çayına və şimal-şərqdə Xəzər dənizinə qədər olan Azərbaycan ərazisində mövcud olmuşdur. Bu dövlətin yaranma tarixi e.ə. X-IX əsrlər hesab edilsə də eyni dövlətin adına e.ə. III-II minilliklərə aid şumer-akkad mənbələrində də “Mahan” formasında rast gəlinməsi bu fikrin yanlış olduğunu göstərir. Həmin dövrlərdə Manna dövlətinin Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarlarını əhatə etdiyi sübut edilir.

İSKİT-SAK DÖVLƏTİ

Kimmer-İskit-Sak dövləti Kür və Araz çayları arasındaki Azərbaycan torpaqlarını və Qərbi Azərbaycan ərazisini (bugünkü qondarma Ermenistan) əhatə edirdi. Sərhədləri Urmiya gölünen qədər çatırdı. Paytaxtı Partav (Bərdə) şəhəri idi. Özlərini “şaki” adlandıran (Şəki şəhərinin və Gəncə yaxınlarındakı Şəkiçayın adı buradandır) sakların başçılıq etdiyi dövlətdə oğuzlar və massagetlər də yaşayırdılar. Massagetlərin yaşadıqları ərazi Kürdən şimaldakı torpaqlarımızı əhatə edirdi və çox güman ki, onlar Şimali Qafqaz üzərində də söz sahibi idilər. Əsas şəhərlərinin Çol şəhəri olduğu ehtimal edilir. Dəqiq yeri məlum deyildir.

Dövləti quran sakların irandilli olduqları iddia edilirdi. Lakin, Qazaxıstan ərazisində saklara aid olan bir kurqandan türk dilində yazılmış bir mətnin tapılmasından sonra bu iddiaların boşluğu və mənasızlığı öz təsdiqini tapmışdır. Təsdiq olunmuşdur ki, saklar həqiqətən də türklərdir.

Tədqiqatçı alimimiz Qiyasəddin Qeybullayevin tədqiqatları nəticəsində məlum olmuşdur ki, alban tayfalarından qarqarlar da türk idilər və onların dili qıpçaq türkcəsi idi. Bu da onu deməyə əsas verir ki, qədim Azərbaycanda oğuz türkcəsi ilə yanaşı qıpçaq türkcəsi də istifadə olunmuşdur. "Kitabi-Dədə Qorqud"da oğuzlarla yanaşı qıpçaqlardan da gen-bol danışıldığı və bu iki türk xalqı arasında güclü rəqabət hissi olduğu danılmaz faktdır.

AZƏRBAYCANDA İSLAM

Eramızın əvvəllərində ölkəmiz öz tarixinin ən ağır sınaq dövrlərindən biri ilə qarşılaşdı: III əsrдə Azərbaycanı Sasani- İran imperiyası, VIII əsrдə isə ərəb xilafəti işğal etdi. İşgalçılар ölkəyə İranın və Ərəbistanın içərilərindən çoxlu İran və ərəb mənşəli əhalı köçürüb gətirdilər. Eramızın ilk yüzilliklərində ölkə əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən və hərbi-siyasi cəhətdən daha mütəşəkkil və daha qüvvətli olan türk etnosları vahid xalqın təşəkülü prosesində mühüm rol oynayırdılar.

Türk etnoslari içərisində oğuz türkləri üs-tünlük təşkil edirdilər. Eramızın ilk yüzilliklərin-dən başlayaraq, türk dili Azərbaycan ərazisində yaşayan və sayca az olan xalqlar, etnik qruplar arasında da başlıca ünsiyyət vasitəsinə çevril-məkdə idi. Türk dili, həm də şimalla cənub ara-sında birləşdirici, əlaqələndirici rol oynayırdı. Çünkü bəhs olunan dövrdə bütün Azərbaycan ərazisini əhatə edən vahid dini görüş - təkallahlı

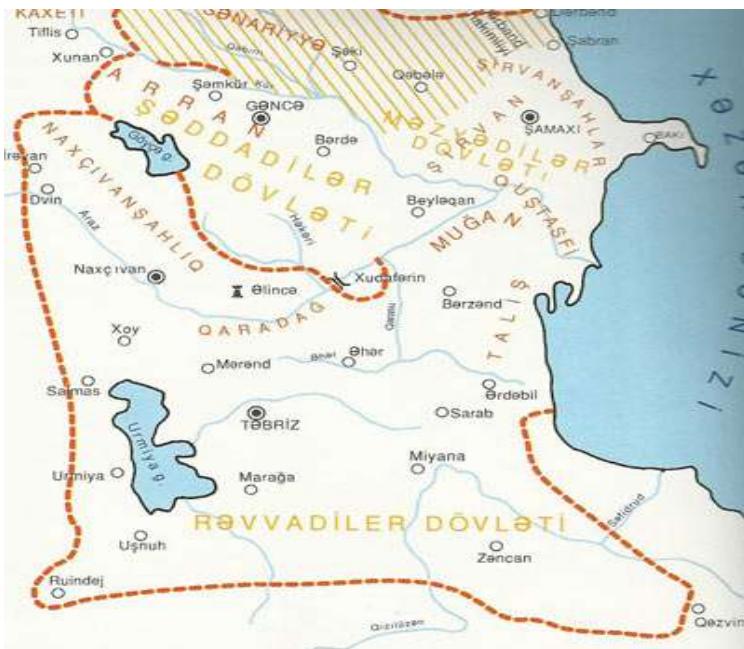
din yox idi. Qədim türklərin baş Allahi olan Tanrıya sitayış - tanrıçılıq hələ başqa dini görüşləri sıxışdırıb tamamilə aradan qaldıra bilməmişdi. Zərdüştlük, atəşpərəstlik, Günəşə, Aya, göyə, ulduzlara, torpağa, suya və s. sitayış davam etməkdə idi. Ölkənin şimalında - Albaniya ərazisinin bəzi yerlərində, əsasən, dağlıq qərb bölgələrində, xristianlıq yayılmaqda idi. Lakin müstəqil Alban kilsəsi qonşu gürcü kilsələrinin kəskin rəqabəti şəraitində fəaliyyət göstərirdi. VIII əsrдə islam dininin qəbul olunması ilə Azərbaycanın tarixi müqəddəratında əsaslı dönüş yarandı. İslam dini vahid xalqın və dilin təşəkkülünə güclü təkan verdi, bu prosesin sürətlənməsinə həllədici təsir göstərdi. Türk və qeyri-türk etnosları arasında dini birliyin yaranması onların yayıldığı bütün Azərbaycan ərazisində vahid adət-ənənələrin təşəkkülünə, qohumluq əlaqələrinin genişlənməsinə, qaynayıb-qarışma prosesinin daha da dərinləşməsinə səbəb oldu. İslam dini onu qəbul etmiş bütün türk və qeyri-türk etnoslarını Cənubi Qafqazı bütöv halda xristianlığın təsir dairəsinə salmağa çalışan Bizans imperiyasına və onun himayə etdiyi erməni və gürcü feodallarına qarşı vahid türk-islam bayrağı altında birləşdirdi. IX əsrin ortalarından Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələri yenidən dirçəldi. Azərbaycanda yeni siyasi dirçəliş

başlandı: islam dininin yayılmış olduğu Azərbaycan torpaqlarında Sacilər, Şirvanşahlar, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər dövlətləri yarandı.

Müstəqil dövlətlərin yaranması nəticəsində siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın bütün sahələrində oyanış baş verməkdə idi. Azərbaycan tarixinin İntibah dövrü başlanırdı. 600 ilə qədər davam edən Sasani və ərəb əsarətindən sonra yerli dövlətlərin yaranması, islam dininin bütün ölkə ərazisində əsas təkallahlı dinə çevrilməsi Azərbaycan xalqının etnik təkamülündə, vahid dilin və mədəniyyətin təşəkkülündə mühüm rol oynadı. İslam dini, eyni zamanda, Azərbaycanı idarə edən ayrı-ayrı feodal sülalələrinin tez-tez bir-birini əvəz etdiyi bir tarixi şəraitdə bütün Azərbaycan əhalisinin - həm xalqımızın təşəkkülündə başlıca rol oynayan müxtəlif türk tayflarının, həm də onlarla qaynayıb-qarışmaqdə olan qeyri-türk etnoslarının yadelli qəsbkarlara qarşı vahid qüvvə halında birləşməsində də mütərəqqi rol oynadı.

ŞƏDDADİLƏR DÖVLƏTİ

Şəddadilər dövlətinin əsasını Məhəmməd ibn Şəddad ibn Qurtaq qoyub. 951-ci ildə, Mərzbanın tabeçiliyində olan Dvin şəhərini ələ keçirən Məhəmməd ibn Şəddad ibn Qurtaq bununla Azərbaycanı idarə edən İbrahim Saları ilə döyüşə girir. Lakin Məhəmməd ibn Şəddad şəhər əhalisinin köməyiylə Salarini məğlub edir. Çox keçmədən, Məhəmməd Şəddadının başçılıq etdiyi qoşun Dvini ələ keçirir. Bununla da, hakimiyyətini möhkəmləndirməyə başlayır. Çox keçmədən Şəddadilər Bərdə, Şəmkir və

Ermənistanın şərq hissəsini ələ keçirirlər. Fəzl ibn Məhəmmədin (985-1030) hakimiyyəti dövründə Şəddadilər dövləti qüvvətlənir. Azərbaycanın Quzey və Güney bölgələri arasında iqtisadi və mədəni əlaqələr qurulur. Rəvvadilərlə və Tiflis əmiri Əbülfəzl Cəfər ibn Əli ilə də dostluq münasibətləri saxlanılırdı. Dövlətin zəifləməsi 1073-1074-cü illərdə Şəddadi hökmdarı II Fəzlin oğlu Fəzlun atasına qarşı çıxaraq, onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırması ilə qoyulur. Lakin 1075-ci ildə Səlcuqi soltanı Məlik şahın əmiri Savtəkin Fəzlunu hakimiyyətdən devirir. Beləliklə, Şəddadilər dövləti süqut edir.

RƏVVADİLƏR DÖVLƏTİ

Rəvvadilər dövlətinin əsasını 981-1054-ci illərdə Əbdülhiça Rəvvadi tərəfindən qoyulmuş, paytaxtı əvvəlcə Ərdəbil, sonra isə Təbriz olmuşdur. Rəvvadilər zaman-zaman az qala Azərbaycanın bütün Güney torpaqlarını öz nəzarəti altında saxlayırdı. 1054/55-ci ildə sultan Toğrulun başçılığı altında Azərbaycana yürüş edən səlcuq qoşunları Təbriz şəhərinə yaxınlaşırlar. Rəvvadi hökmdarı Vəhsudan məğlub olacağını başa düşdüyündən Toğrul

sultanın hakimiyyətini tanıyor, adına xütbə oxunmasını əmr edir, sultana qiymətli hədiyyələr verir. Siyasi hakimiyyətlərini əldən vermiş Rəvvadilər uzun illər öz əski əzəmətlərini qaytara bilmədilər. Yalnız 1108-ci illər də Azərbaycanın cənub-qərb torpaqlarına sahib olan Marağa hakimi Əhmədili ibn İbrahim ibn Vəhsudan ər-Rəvvadi mustəqil dövlət qura bilir. Onun hakimiyyət dövrü tarixə Əhmədililər sülaləsinin hakimiyyəti dövrü kimi daxil olmuşdur. 1112-ci ildə Əhmədili Mosul, Diyarbəkr, Xilat və başqa yerlərin hakimləri ilə birlikdə Suriya ərazisində xəçpərəstlərə qarşı aparılan döyüşdə iştirak etmişdir. 1117-ci ildə Əhmədili Bağdadda xəlifə sarayında öldürülür. Beləliklə, Rəvvadilər sülaləsi siyasi tarix səhnəsindən çıxır.

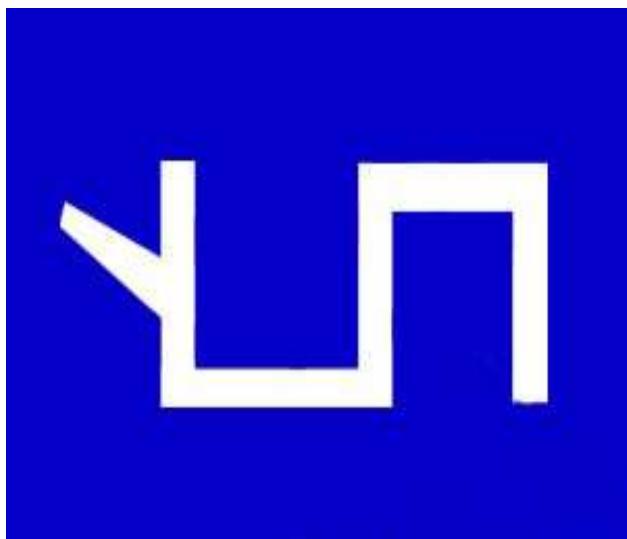
AĞQOYUNLU DÖVLƏTİ

Ərəb xilafətinin tənəzzülündən sonra - IX əsrin ortalarından başlayaraq Qafqazda, habelə, bütün Yaxın və Orta Şərqdə türk-islam dövlətlərinin rolü artdı. Sacilər, Şirvanşahlar, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər, Şəki hakimləri, Səlcuqlar, Eldənizlər, Monqollar, Elxanilər-Hüleküler, Çobanilər, Cəlairilər, Teymurilər, Osmanlılar, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar və başqa türk-islam sülalələ-

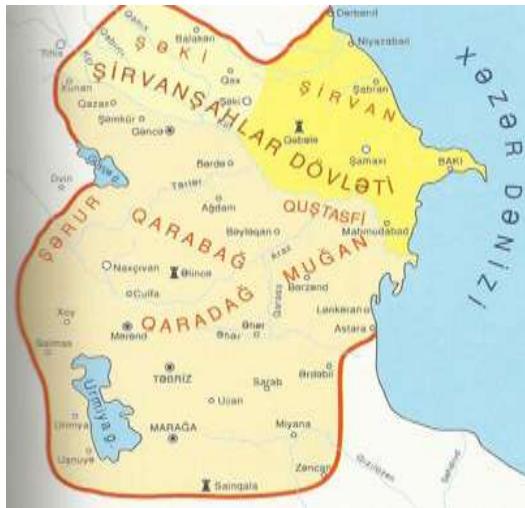
rinin idarə etdikləri dövlətlər təkcə Azərbaycanın, həmçinin, bütövlükdə Cənubi Qafqazın deyil, eyni zamanda, bütün Yaxın və Orta Şərqi dövlətçilik tarixində dərin iz qoydular. XV-XVIII əsrlərdə və bundan sonrakı dövrdə Azərbaycanın dövlətçilik mədəniyyəti daha da zənginləşdi. Bu dövrdə Şərqi geniş əraziləri Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi, Əfşar və Qacar imperiyaları bilavasitə Azərbaycan sülalələri tərəfindən idarə olunurdu. Bu mühüm amil Azərbaycanın daxili və beynəlxalq əlaqələrinə müsbət təsir göstərir, ölkəmizin və xalqımızın hərbi-siyasi təsir dairəsini, Azərbaycan dilinin fəaliyyət meydanını genişləndirir, Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi mədəniyyətinin daha da inkişaf etməsinə əlverişli şərait yaradır. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycan dövlətləri Yaxın və Orta Şərqi beynəlxalq münasibətlərində, hərbi-siyasi həyatında mühüm rol oynamayaqla yanaşı, Avropa-Şərq münasibətlərində də çox fəal iştirak edirdilər. Azərbaycanın böyük dövlət xadimi Uzun Həsənin (1468-1478) hakimiyyəti illərində Ağqoyunlu imperiyası bütün Yaxın və Orta Şərqi qüdrətli hərbi-siyasi amilə çevrildi. Azərbaycanın dövlətçilik mədəniyyəti daha da inkişaf etdi. Uzun Həsən bütün Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən güclü mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq siyaseti yeridirdi. O, bu məq-

sədlə xüsusi "Qanunnamə" hazırlatmışdı. Büyük hökmdar Qurani-Kərimi Azərbaycan türkcəsinə çevirmiş, dövrün görkəmli elm adamı Əbu Bəkr əl-Tehraniyə "Kitabi-Diyarbəkriyyə" adlı Oğuz-namə yazdırmışdı.

ŞİRVANŞAHLAR DÖVLƏTİ

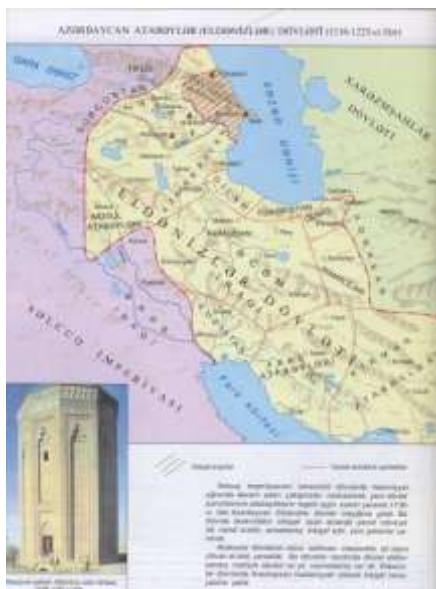
Bizim də apardığımız tarixi araşdırımlar zaman aydın olub ki, Şərqdə ən qüdrətli dövlətlərdən olmuş Şirvanşahlar dövlətinin əsası təqribən 520-ci ildə Şabran və Gilgil çayları hövzəsində Sasani hökmdarı birinci Xosrov tərəfindən qoyulub. Ərazisi şərqdə Dərbənd də daxil olmaqla Kür çayı və Xəzər dənizi sahilərini, qərbdə Şəki və Qarabağı eləcə də, Beyləqanı əhatə etmişdir. Paytaxtı Şərqiñ ən böyük sənətkarlıq və ticarət, elm məkəzlərindən hesab olunan Şamaxı şəhəri olmuşdur. Ərəb xilafətinin işgalı dövründə Şirvanşahlar defak-to müstəqil siyaset yeritmiş və bəzən xırda xanlıqların Şirvanşahlara birləşdirilməsi fəaliyyəti göstərmüşdir. 861-ci ildə Şirvanşahlar dövlətinin müstəqiliyinin əsasını qoymuş Məzyədilər (bu sülalə bəzi tarixi mənbələrdə Şeybanilər və Yezidilər

də adlanır) sülaləsinin nümayəndəsi Heysam ibn Xalidin şahlığı dövründə Qəbələ, Bərdə daha sonra isə (981-983) Şabran Şirvanşahlara birləşdirilmişdir. 988-ci ildə isə Dərbənd Şirvanşahlar dövlətinin ərazisinə daxil edilmişdir. Şirvanşahlar dövlətinin ilk şahı Məzyədilər, sonuncusu isə Şahrux ibn Fərrux Yəsar (1535-1538) olub. Ümumilikdə, 1000 illik mövcudluğu dönmində Şirvanşahlar dövlətinə Məziyədilər (861-1027), Kərsanilər (1027-1382) və Dərbəndilər (1382-1538) rəhbərlik etmişlər.

ATƏBƏYLƏR DÖVLƏTİ

Atəbəylər dövlətinin əsasını Şəmsəddin Eldəniz qoyub. Bu həmin Eldənizdir ki, uşaqlıqda qul kimi satılmış və tale yazısı olaraq, o, Səlcuqların iqamətgahına gətirilmişdir. Bilikli və savadlı olması, yüksək ağılı və zakası ilə Səlcuqların hörmətini qazanan Eldəniz bunun nəticəsi olaraq, Səlcuq

sultانı ikinci Toğrul onu özünə məsləhətçi təyin etmişdir. 1136-cı ildə Şəmsəddin Eldəniz Azərbaycanın cənub vilayətinin hakimi təyin olunur. İkinci Toğrulun ölümündən sonra onun dul qalan arvadı Mömünə Xatunla Şəmsəddin Eldənizin evlənməsindən sonra, o, Aran hakimi təyin olunur. Məhz bununla da Eldənizlər-Atabəylər dövlətinin əsası qoyulmuşdur. Atabəylər dövləti Dərbənddən Bəsrə köhfəzinə, Aran, İraq, Gilan Həmadan və İsfahana qədər əhatə etmişdir. 90 illik mövcudluğu dövründə Atabəylər hakimiyyəti Azərbaycanın çiçəklənmə dövrü hesab olunurdu. Atabəylər dövlətinin paytaxt, Gəncə, Naxçıvan, bir qədər sonra isə Təbriz şəhərləri olmuşdur.

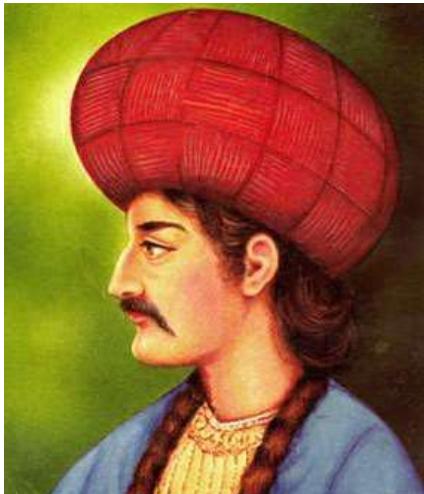
Şəmsəddin Eldəniz (1136-1175), Məhəmməd Cahan Pəhləvan (1175-1186), Qızıl Arslan (1186-1191), Əbu Bəkr (1191-1210) və Özbəyin (1210-1225) hakimiyyətləri dövründə Atabəylər dövlətində ticarət inkişaf etmiş, şəhərlər abadlaşmış, əhalinin yaşayış səviyyəsi yaxşılaşmışdır.

1191-ci ildə Qızıl Pəhləvanın su-qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra hakimiyyət Cahan Pəhləvanın oğulları Əbu Bəkr ilə Əmir Əmrən arasında bölünür. Amma qardaşlar arasında vahid hakimiyyətə yiylənmək uğurunda mübarizə getmişdir ki, bu mübarizədə dövlətin zəiflənməsinə təkan olmuşdur. Aparılan mübarizə Əbu Bəkrin qələbəsi ilə nəticələnsə də dövlət daxilində yaranan çatların qarşısını almaq mümkün olmamışdır. Əbu Bəkrin ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Əbu Özbək tənəzzüldə olan dövlətin qarşısını ala bilməmişdir. Belə ağır dönmədə Atabəylər dövlətinə yenidən hücum edən Xarəzmşah Cəlalədin 90 illik Eldənizlər dövlətinə son qoymuşdur.

SƏFƏVİ DÖVLƏTİ

XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan dövlətçiliyi özünün tarixi təkamülündə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Uzun Həsənin nəvəsi görkəmli dövlət xadimi Şah İsmayıл Xətai (1501-1524) babasının başladığı işi başa çatdırdı, şimallı-cənublu bütün Azərbaycan torpaqlarını öz hakimiyyəti altında birləşdirə bildi. Paytaxtı Təbriz şəhəri olan vahid, mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan dövləti – Səfəvi dövləti meydana gəldi. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın dövlət idarəciliyi mədəniyyəti daha da yüksəldi. Azərbaycan (Türk) dili dövlət dilinə çevrildi. Şah

İsmayıllı, Şah Təhmasib, Şah Abbas və digər Səfəvi hökmdarlarının həyata keçirdikləri uğurlu islahatlar, daxili və xarici siyasət nəticəsində Səfəvi dövləti Yaxın və Orta Şərqiñ ən qüdrətli imperiyalarından birinə çevrildi.

ƏFŞARLAR DÖVLƏTİ

Səfəvi-
Əfşarlar dövlə-
tinin süqutun-
dan sonra ha-
kimiyətə gə-
lən görkəmli
Azərbaycan
sərkərdəsi Na-
dir şah Əfşar
(1736-1747)

keçmiş Səfəvi imperiyasının sərhədlərini daha da genişləndirdi. Azərbaycanın əfşar-türk elindən çıxmış bu böyük hökmdar 1739-cu ildə Dehli də daxil olmaqla Şimali Hindistanı da ələ keçirdi. Lakin Azərbaycan hökmdarının bu geniş ərazidə qüdrətli mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq planları baş tutmadı.

Nadir şahın ölümündən sonra onun idarə etdiyi geniş ərazili imperiya süquta uğradı. Hələ Nadir şahın sağlığında ikən azadlıq mübarizəsinə qalxan və müstəqilliyyə can atan Azərbaycan torpaqlarında yerli dövlətlər yarandı. Beləliklə, XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan xırda dövlətlərə - xanlıqlara və sultanlıqlara parçalandı. XVIII əsrin sonunda Azərbaycan sülaləsi olan Qacarlar (1796-1925) İranda hakimiyyətə gəldilər. Qacarlar vaxtı ilə onların ulu babaları qaraqoyunluların, aqqoyunluların, səfəvilərin və nəhayət, Nadir şahın hakimiyyəti altında olmuş bütün əraziləri, o cümlədən, Azərbaycan xanlıqlarını yenidən mərkəzi hakimiyyətə tabe etmək siyaseti yeritməyə başladılar. Bu məqsədlərə qismən də olsa nail olundu. Ammaa Rusyanın Azərbaycan ərazisinə hərbi müdaxiləsi Qacarların planlarını yarımcıq qoydu. Fürsətdən yararlanan ermənilər isə ruslara qul xisləti göstərməklə arzularında olduqları “böyük Ermənistən” iddialarını reallaşdırmağa girişdilər.

AZƏRBAYCANA QARŞI TORPAQ İDDİALARININ BAŞLANMASI

Ermənilərin "böyük Ermənistan" yaratmaq kimi şovinist, həm də düşüncəsiz ideyasına program şəklində və təşkilati proseslər həyata keçirməklə nail olmayı planlaşdırmışlar. Məhz buna görə 1887-ci ildə Cənəvrədə "Qnçaq" təşkilatı 1890-ci ildə isə Tbilisidə "Daşnakşüyun" partiyasını yaradmışlar. Eləcə də 1895-ci ildə isə Nyu-York şəhərində "Erməni Vətənpərvərlər İttifaqı"nı və "ASALA" erməni terror təşkilatlarını yaradmışlar. Demək olar ki, bu cür ağılsız ideyanın davamı olaraq Bakı, Gəncə, Naxçıvan və Dağlıq Qarabağda erməni təşkilatının ideoloji-siyasi ideyalarının

təbliği üçün rezidentura yaratmışlar. Tarixmizin

mühüm bir hissəsini də ermənilərin Azərbay-

canın ayrılmaz hissəsi olan Dağlıq Qarabağı

İşgal edərək “böyük Ermənistan” iddialarını

genişlendirmək arzuları təşkil edir. İlk dəfə ermənilər Qarabağ məsələsini 1967-ci ildə qaldırmağa çalışsalar da, o zaman çirkin niyyətlərini reallaşdırı bilməmişlər. Hətta

Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qopararaq Ermənistana birləşdirmək xülyası ilə 45 min erməni imzasını rəsmi Moskvaya təqdim etmişlər. Amma rəsmi Moskva Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan zorla qopardılaraq Ermənistana verilməsi ilə Azərbaycan xalqının milli müstəqillik mübarizəsinin baş qaldırı biləcəyindən qorxaraq ermənilərə öz yerlərini göstərmişdir. Digər tərəfdən Kreml ermənilərin iddialarına dəstək verməklə SSRİ məkanında olan müxtar respublikaların və vilayətlərin də müstəqilliyyə can ata biləcəklərindən narahatlıq keçirmişdir. Məhz bu və digər amillər ermənilərin Dağlıq Qarabağa iddialarının imperiya tərəfindən reallaşmasını puça çıxarmışdır. Amma sonrakı mərhələlərdə, xüsusilə də, 1987-ci ildə Mixail Qorbaçovun SSRİ məkanında yenidənqurma siyaseti ermənilərin yenidən Azərbaycan torpaqlarına göz dikməyə həvəsləndirmişdir. O zaman SSRİ iqtisadi

sadi sferasının başbilənlərindən olan M.Qorbaçovun köməkçiləri Aqanbekyan və Şahnazaryan ermənilərin separatçı planlarının baş tutmasına xüsusi dəstək verənlərdən olmuşlar. Sonralar sepatatçı meyillərin konkret program hələna salınmasında SSRİ prokurorluğunun baş müstəntiqi Qdlyan, rəssam Tigranyan, 1992-ci il fevralın 26-da ermənilərin Xocalıda törətdikləri soyqırımda uşaq qatili olması ilə öyünən, "Ocaq" kitabının müəllifi Zori Balayan, Xankəndidə keçirilən ilk mitinqlərin təşkilatçılarından olan Silva Kapitukyan və digərlərinin xüsusi rolü olmuşdur. Erməni ideoloqlarının yaratdıqları terrorçu təşkilatların əsas vəzifələri Osmanlı İmperiyası və İrandan qaçmış ermənilərin yaşadığı əraziləri birləşdirmək üçün bütün vasitələrdən, ən əsası isə qiyam və terror aktlarından geniş istifadə etmək olmuşdur. "Qnçaq" partiyasının programı xüsusilə bu fikri ifadə edirdi: "Bütün şəraitlərdə türkləri və kürdləri məhv etmək və öz xalqının rifahına xəyanət etmiş ermənilərə aman verməyərək, onlardan qisas almaq". "Daşnak-sütyun" nasist tipli partiya olub. Almaniya Nasist Partiyasının ideologiyası onlardan hələ 30 il əvvəl formalaşmış və programları bu sözlərdən ibarət olmuşdur: "Azərbaycanlılara və türklərə rəhm edən erməni ən ağır cəzaya layiqdirlər. "Böyük Ermənistən" ideyasını reallaşdır-

maq üçün terror və iğtişaşlardan istifadə etmək, lazımlı gəldikdə erməni qızlarını maddi cəhətdən imkanlı və vəzifəli azərbaycanlıların yatağına göndərməkdən abır, həya etməkdən çəkinməli". Daşnaksütyun partiyasının məqsədi bunlardır: 1) Silahlı qiyam, 2) Yalnız ermənilər arasında yox, bütün xalqlar arasında inqilabi fikrin formallaşması üçün intensiv iş görmək, 3) Ermənilərin silahlanması və təşkilatlanması, 4) Hökumət adamlarına və idarələrinə qarşı terror və onların məhv edilməsi. "Bu məqsədə nail olmaq üçün hər şeyə icazə verilir; təbliğat, terror, azğın partizan müharibələri". Daşnaksütyun patiyasının fəaliyyətini ardıcılıqla izləyən gürcü yazarı Karibi 1919-cu ildə ağrı hissilə yazdı: "Daşnaklar gələrkən özləri ilə milli nifrət toxumu gətirdilər. Belə bir toxumlar səpilmiş torpaq üzərində erməni – müsəlman qan davası, erməni və gürçü müharibəsindən başqa bir şey bitə bilməzdi". Bu, elə bir təşkilat idi ki, Rusiya imperiyasının hakim dairələri ilə birlikdə Qafqazda inqilabi və milli azadlıq hərəkatını boğmağa çalışmışdı. Bunun nəticəsi olaraq 1905-ci ildə ilk erməni – azərbaycanlı qarşıdurması baş vermişdir.

1907 və 1912-ci illər ərzində

Osmanlı İmpariyası ərazilərindən və İran-dan təqribən yarım milyon erməni Qars, İrəvan və Yelizavetpol qəzalarına köçürüldü. Bölgədə etnik qarşışdurmaları alovlandıraraq hegemonluğunu əlinə almaq məqsədi güdən Rusiya hökuməti əhalinin bu axınına susaraq, dəstək verdi. Ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürmələrinə baxmayaraq, azərbaycanlılar bu ərazilərdə sayca ermənilərdən üstünlük təşkil etmişdilər. Məsələn, 1886-ci ildə Gəncə quberniyasının Zərgəzur qəzasında ki, 326 kənddən yalnız 81-i erməni kəndi olmuşdur. İrəvan qəzasında 66 faizi azərbaycanlılardan, cəmi 34 faizi ermənilərdən ibarət olmuşdur. Bu ermənilərin çoxluq təşkil etməsi məqsədi ilə azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti həyata keşirilməsinə

həvəsləndirmişdir. Bu qəliamlarda ermənilər çar Rusiyası tərəfindən gizli silahlandırılmışlar.

ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCAN TORPAQLARINA KÖÇÜRÜLMƏSİ

İlk dəfə ermənilərin bugünkü Ermənistən ərazisinə gəlməsi 1475-ci ilə (XV əsr) təsadüf edir. Matendaranda saxlanılan kupçaya (mülkiy-

yət sahibliyini təsdiq edən sənəd) görə, 1431-ci ildə Ağqoyunlu padışahı Yaqubun nümayəndəsi Əmir Rüstəm Makulu Qriqoriyə 530 min Təbriz dinarına İrəvan xanlığının 7 kəndini – Vaqarşapat (Eçmiadzin-Üçkilsə), Aştarak, Batrinc, Noragavit, Aqunatun, Kirəcli və Muğni kəndlərini satdı. İrəvan türklərinin faciəsi də elə həmin tarixdən başlayır. Varlanmış haylar XIX əsrin əvvəllərində artıq 60 qədim Oğuz kəndini pulla alaraq erməniləşdirə bilmisdir. Məhz indiki Ermənistən adlanan qondarma dövlət Rus İmpriyاسının yardımını ilə həmin 60 türk kəndinin bazasında yaradılmışdır.

Sonralar məskunlaşma siyasetini genişləndirən ermənilər tədricən Zəngəzur ərazisinə və İrəvanın ətrafına köç etməyə başlayıblar. O vax-

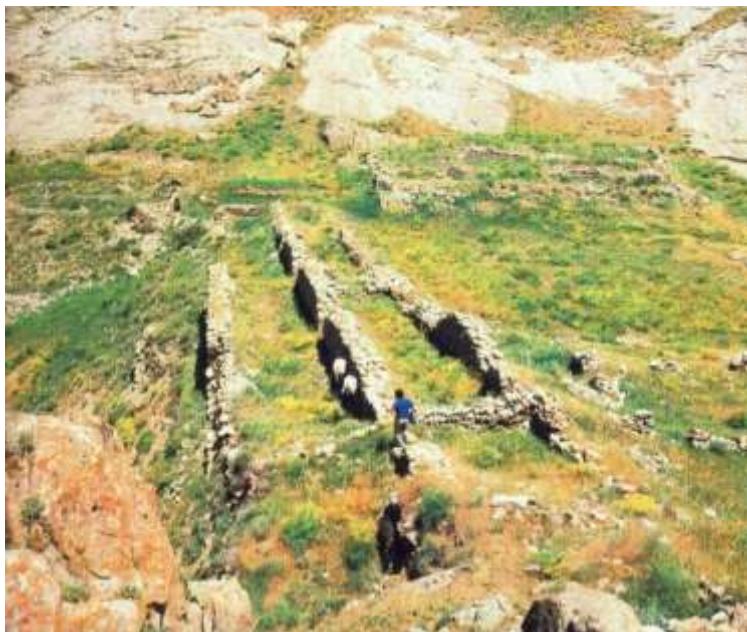
ta qədər nəinki Qarabağda, eləcə də, indiki Ermənistən ərazisində hər hansı bir erməni yaşayış məskəni olmamışdır. 1525-ci ildə Osmanlı İmperiyası Naxçıvanı və Dərələyəzi öz torpaqlarına qatandan sonra uçota alınma aparılıb. 9 kənddə cəmi 172 erməninin yaşadığı qeyd olunub.

Min illər boyu Azərbaycan dövlətlərinin tərkib hissəsi olmuş Naxçıvan diyarı XVI əsrin sonunda (1588-1603-cü illər) və XVIII əsrin əvvəllərində (1724-1735-ci illər) Osmanlı İmperiyasının tərkibinə keçmiş və burada osmanlı idarə sistemi tətbiq edilmişdir.

İki nüsxbə hazırlanan "müzəssəl dəftər" qanuni qüvvəyə mindikdən sonra, bir qayda olaraq, onun üzərinə hakimiyyətdə olan sultanın tuğrası çəkilir, tuğradan aşağıda isə "müzəssəl dəftər"in hansı tarixdən qüvvəyə minməsini göstərən "buyuruldu"nun mətni yazılırdı. Bəzi "müzəssəl dəftər"ə tuğra çəkilməyib. Bunun yerinə "Ya fəttah" yazılırdı. Misal üçün, 1727-ci il tarixli "Gəncə-Qarabağ əyalətinin müzəssəl dəftəri" "Ya fəttah" müraciəti ilə başlayır." Lakin həm tuğranın çəkildiyi, həm də "Ya fəttah" müraciətinin eyni vaxtda yazılışı dəftərlər də vardır.

Bilavasitə, Naxçıvan sancağı ilə bağlı osmanlılar bir "müzəssəl dəftər" tərtib etmişdilər. 1727-ci il tarixli bu dəftər 302 səhifədir. Dəftərin

bəzi səhifələri (81, 95) boşdur. Qanunnaməsi yoxdur. Xətti-siyaqət və qırma siyaqətdir. Üzərində o dövrün sultanı III Əhmədin (1703-1730) tuğrası ("Əhməd şah ibn Məhməd xan əl-Müzəffər daima") çəkilmişdir. Azərbaycanın digər əyalət və sancaqlarının dəftərləri kimi, Naxçıvan sancağının bu "müfəssəl dəftəri"də iki nüsxə tərtib olunmuş, lakin onun, hələlik, bir nüsxəsi məlumdur.

Qeyd etdiyimiz "müfəssəl dəftər"lərə görə, XVI əsrin sonlarında Naxçıvan sancağı eyniadlı qəzadan və Ağcaqala, Məvaziyi-Xatun, Mülki-

Arslanlı, Qarabağ, Dərəşam, Dərəşahbuz, Bazarçayı, **Şərur, Zar, Zəbil**, Əlincə, Sisyan, Azadciran, Ordubad, Şorlut və Dərənürgüt nahiylərindən ibarət olmuşdur. XVIII əsrin 20-ci illərində isə osmanlılar Naxçıvan sancağı ərazisin-də Naxçıvan sancağı ilə yanaşı Ordubad sancağını da yaratmışdır. Lakin ehtimal ki, bu sancaq müvəqqəti olaraq 1724-1726-ci illərdə mövcud olmuş və Naxçıvanın “müzəssəl dəftər”inin tərtibinin başa çatma ərəfəsində Ordubad sancağının saxlanması məqsədə uyğun hesab edilməmiş, onun əhatə etdiyi ərazi isə Naxçıvan sancağının tərkibinə qatılmışdır.

Bundan əlavə, osmanlılar Naxçıvan sancağı üçün ayrıca bir “müzəssəl dəftər” tərtib edərkən Zar, Zəbil və Şərur nahiyləri Naxçıvan sancağının tərkibindən çıxarılmış və İrəvan əyalətinə birləşdirilmişdir. Bununla bərabər, Ordubad, **Bazaçayı** və Ağcaqala nahiyləri ləğv olunmuş, Sair Məvazi, Qışlağat və **Dərələyəz** adlı yeni nahiylər yaradılmışdır. Beləliklə, osmanlıların Naxçıvan sancağının ərazisi və inzibati bölgüsündə apardıqları dəyişikliklər nəticəsində bu diyarın inzibati bölgüsündə 9 nahiye (Naxçıvan, Əlincə, Sair Məvazi, Dərəşahbuz, Mülki-Arslan, Məvaziyi-Xatun, Qarabağ, Qışlağat, **Dərələyəz**) qalmışdır.

1727-ci il tarixli “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”nə görə məcburi köçlər bu dövrdə də olmuşdur. “Müfəssəl dəftər”dəki bəzi qeydlər hətta onun səbəbinin izahına belə yer vermişdir: bəzi kəndləri məzrəə kimi qeyd edən katiblər bunun səbəbini o kənddə osmanlılardan əvvəl yaşamış insanların qızılbaş (şıə) olduqları üçün kəndlərini tərk etdiklərini və bir daha geri dönməyəcəkləri ilə izah etmişdilər. Bu cür qeydlər **Dərələyəz nahiyyəsinin Şahyurdu, Ərdiş, Kərəkölük və Sallı kəndləri üçün edilmişdir.**

NAXÇIVAN SANCAĞINA TABE OLAN DƏRƏLƏYƏZ NAHİYƏSİ

İstər ərazisi, istərsə də yaşayış məskənlərinin sayına görə, Dərələyəz nahiyyəsi bu dövrdə Naxçıvan sancağının ən böyük ərazi inzibati vahidi olmuşdu. Burada 1727-ci ildə 99 kənd və 5 məzrə qeydə alınmışdı. Bunların da yalnız 68-i məskun olmuş, digərlərində isə bu dövrdə heç kim yaşamamışdır. XVI əsrin sonlarında ərazi-inzibati vahidi kimi mövcud olmamış Dərələyəz nahiyyəsinə tabe olan 36 kənddə çox az sayda – cəmi 216 vergi mükəlləfiyyəti daşıyan erməni yaşamışdır. Bu kəndlərdən isə yalnız üçü – **Bazarçayı və Zebil** nahiyyələrinə tabe olan **Kələdək, Yengicə, Moz** - mövcud olmuşdu (Bax:

İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri, № 633, s. 156, 332). Digər 33 kənd isə, ehtimal ki, XVIII əsrin əvvəllərində yaranmış kəndlərdir.

Ermənilərin bu kəndlərdə yerləşmələrinə gəldikdə, onu qeyd edə bilərik ki, adlarını çəkdiyimiz **Kələdək, Yengicə və Məz** kəndlərində XVI əsrin sonunda ermənilər yaşamamışdır. Onlar buraya, həmin kəndlərin türk-müsəlman əhalisi öz yerlərini tərk etdikdən sonra məskunlaşmışdır. Ermənilərin bu üç kəndə yerləşmə dövrünə gəldikdə isə, onların sayılarının az olmasına əsaslanaraq, onların bu kəndlərə XVIII əsrin əvvəllərində yerləşdiyini deyə bilərik. Dərələyəz nahiyyəsinin ermənilər yaşayan 33 kəndinin (**Arpa, Amaqu, Civə, Aynazor, Haviç, Caqazur, Üstün, Hurevadin, Ayışəsi, Gələn-çevir, Ərdepin, Ərdiş, Xors, Ortaköy, Züyrək, Keşiş Başköy, Kisək, Ərgez, Külivans, Azadək, Zeytə, Hərhər, Kolanı, Qurd Əmir, Gümüşcük, Ərnic, Çul, Kömür, Kabud, Qındəvas, Horadüz**) adlarından da göründüyü kimi, bir çoxları türk-müsəlman əhali tərəfindən salınmış və onlar buralardan köcdükdən sonra, ermənilər XVII əsrin sonları və yaxud XVIII əsrin əvvəllərində buralara yerləşmişdilər.

1. AXURA kəndi

2. HƏMZƏLİ KƏNDİ KƏRƏMPA MƏZRƏƏSİYLƏ.

SÜBHAN KƏNDİ

KOSALI KƏNDİ

3. HAVİC KƏNDİ

4. MORAVİK KƏNDİ

5. HEŞİN KƏNDİ

6. YAYCI KƏNDİ

7. ÇAĞAZUR KƏNDİ

8. XAÇIK KƏNDİ

9. KƏLƏDƏK KƏNDİ

(2 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

10. KƏNZƏK KƏNDİ

11. VEYSƏLLİ KƏNDİ

12. ƏYƏR KƏNDİ

13. DAKZİD KƏNDİ

14. ARPA KƏNDİ

(17 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

15. AMAĞU KƏNDİ

(13 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

16. ÇİVƏ KƏNDİ

(5 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

17. QIZILGÖZ KƏNDİ, BAŞQA ADI

ŞƏKƏRBƏYLİDİR.

18. AYNAZOR KƏNDİ

(22 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

19. BAĞÇACIQ KƏNDİ

20. RİND KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

21. QOZLUCA KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

22. KƏRƏKOR KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

23. ÇANAQÇI KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

24. KEŞİŞVİRANI KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

25. URNUT KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

26. XINS KƏNDİ

27. CƏFƏRLİ KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

28. QAŞQA KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

29. ƏNKÜZİ KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

30. TELSİN KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

31. ÇAVUŞCUQ KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

32. ƏRDALAS KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

33. ƏYRİLİ KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

34. KÜNNÜD KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

35. ABANA KƏNDİ XUBİK MƏZRƏƏSİYLƏ

36. VARTANES KƏNDİ

37. VAHSNİ KƏNDİ

38. AĞCAVƏNK KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

39. TƏRƏTÜM KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

40. AĞKILSƏ KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşarnır.

41. QIZQALASI KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

42. QUTYOL KƏNDİ

43. SƏDƏRƏK QIŞLASI MƏZRƏESİ

Bu məzrəə əvvəllər kənd imiş. Əhalisi əkinçiliklə məşğul olub, xoş həyat sürürmüş. Amma qarışqlıq vaxtı qaçıb getdikləri üçün kənddə bir kimse qalmamış və ona görə də məzrəə olaraq qeydə alınmışdır

44. MEYDAN KƏNDİ, BAŞQA ADI ƏLİ QIŞLAĞIDIR.

45. ƏLƏYƏZ KƏNDİ

(8 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

ÜSTÜN KƏNDİ

(7 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

Başqa adı Daşagirən olan Üstün kəndi yaxınlığında Anabad (?) vəngi.

46. MƏNDƏRVANIS MƏZRƏESİ

Bu məzrəə əvvəllər kənd imiş.

47. DİBİ MƏZRƏESİ

Bu məzrəə əvvəllər kənd imiş. Əcəm (Səfəvilər) dövründə xarabaliğa döndüyü və kənddə insan yaşamadığı üçün məzrəə olaraq qeydə alınmışdır.

48. QARAQAYA MƏZRƏESİ

49. HUREVADİK KƏNDİ

(6 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

50. AYISƏSİ KƏNDİ

(2 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

51. GƏLƏNÇEVİR KƏNDİ

(2 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

52. ƏRDƏPİN KƏNDİ

(2 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

53. ŞAHYURDU MƏZRƏESİ

Əvvəllər kənd imiş.

54. [ŞAHYURDU] MƏZRƏESİNDƏ ALINAN RAHDARLIQ BACI - İLDƏ

55. ƏRDİŞ KƏNDİ

(3 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

56. KƏRƏKƏLÜK MƏZRƏESİ

Bu mərzəə əvvəllər kənd imiş.

57. SALLI MƏZRƏESİ

Bu mərzəə əvvəllər kənd imiş.[Kəndin] əhaliqi qızılbaş (şıə) olduğu üçün qaçıb getmişdi.

58. XORS KƏNDİ

(6 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

59. ORTAKÖY KƏNDİ

(6 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

60. ZÜYRƏK KƏNDİ

(2 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

61. KEŞİŞ KƏNDİ

(2 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

62. BAŞKÖY KƏNDİ

Kənddə yaşayan qeyri-müsəlmanlar (20 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

63. KİSƏK KƏNDİ

(3 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

64. YENGİCƏ KƏNDİ

(2 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

65. VARTANOL KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

66. MORZAV KƏNDİ

67. ƏRGƏZ KƏNDİ

(4 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

68. MƏLİKŞAH KƏNDİ

69. OLAN KÜKİVANS KƏNDİ

(3 qeyri-müsəlmanın siyahısı).

70. MOZ KƏNDİ

71. ÇAĞATAY KƏNDİ

72. EYNİ ADLI İKİ DƏDƏLİ KƏNDİ

Kəndlərdə heç kim yaşamır.

73. AMAĞU KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

74. PUŞADİZ KƏNDİ, BAŞQA ADI

DAYLAQLIDIR.

76. ƏXİLİ KƏNDİ

77. ZEYTƏ KƏNDİ

(3 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

78. SOYULAN KƏNDİ

79. HƏRHƏR KƏNDİ

80. KOLANI KƏNDİ

(2 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

81. QOÇUBƏY KƏNDİ

82. TODUN KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

83. BİRƏK KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

84. QALABƏYİ KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

85. PİRHƏSƏNLİ KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

86. SALCI KƏNDİ

Kənddə heç kim yaşamır.

87. QURD ƏMİR KƏNDİ

(1 qeyri-müsəlman)

88. GÜMÜŞCÜK KƏNDİ

(2 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

89. POR KƏNDİ

90. ƏRNİC KƏNDİ

(2 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

91. ÇUL KƏNDİ

(3 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

92. PAŞALI KƏNDİ

93. KÖMÜR KƏNDİ

(4 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

94. KABUD KƏNDİ

(2 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

95. AXTA KƏNDİ

96. QINDEVAS KƏNDİ

(2 qeyri-müsəlmanın siyahısı)

97. QAYALI KƏNDİ

98. MARTİROS KƏNDİ

99. BİRƏK KƏNDİ

Cəmi: 102 kənd   31 kənddə heç kim yaşamır.

ERMƏNİLƏRİN KƏND VƏ KİÇİK QƏSƏBƏLƏRDƏ QƏTLƏ YETİRDİKLƏRİ ƏHALİNİN SİYAHISI

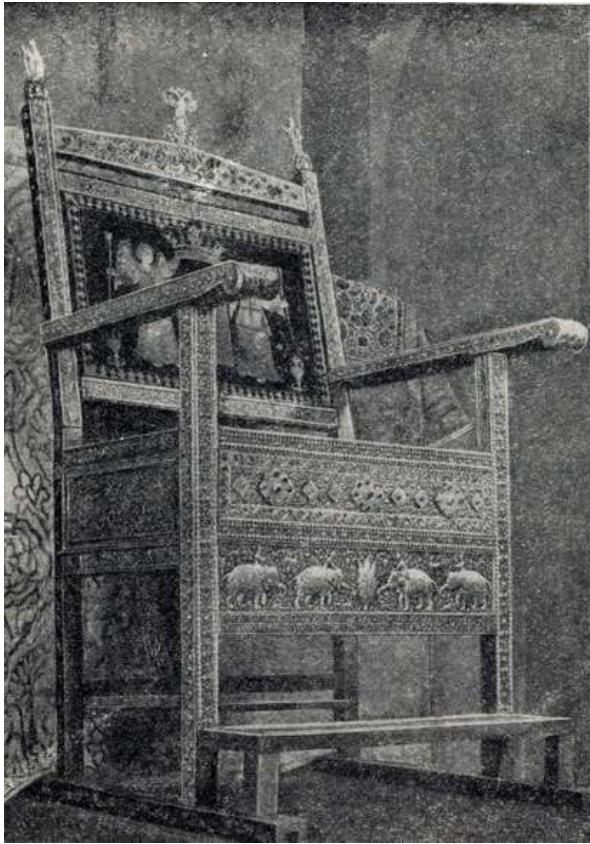
1. Amooğlu karyesi	300	2.000
2. Haviş karyesi	70	250 "
3. Ardeş karyesi	70	500 "
4. Kurbankesen karyesi	80	250 "
5. Gürcülü karyesi	40	300 "
6. Demirciler karyesi	40	300 "
7. Kömürlü karyesi	60	400 "
8. Kabut karyesi	40	250
Haziran sene 1335		
9. Derekent karyesi	50	300 "
10. Çul karyesi	2.500	7.000 "
11. Meredüz karyesi	70	400 "
12. Köş karyesi	1.000	4.000 "
13. Kaysırı karyesi	35	200 "
14. Leylikaçan karyesi	80	400 "
15. Gümüşhan karyesi	100	600 "
16. Kendidas karyesi	90	450 "
17. Tarab karyesi	70	285 "
18. Türab karyesi	90	500
19. Çıraklı karyesi	30	200 "
20. Arınc karyesi	70	350 "
21. Çaykent karyesi	100	600 "
22. Kayalı karyesi	80	400 "
23. Ümmürzakışlak karyesi	30	250 "
24. Zeydencabacumah	60	200
25. Horhor karyesi	200	1.500 "

26. Güdenli karyesi	300	2.500	"
27. Kindere karyesi	250	2.000	"
28. Başahtuznadər karyesi	40	250	"
29. Navl [Novlu] karyesi	60	300	"
30. Ergez karyesi	400	3.000	"
31. Karavenk karyesi	70	400	"
32. Zeyrek karyesi	90	2.000	
33. İssisu karyesi	50	250	"
34. Ceranlı karyesi	30	180	"
35. Cani karyesi	100	1.500	"
36. Kabanlı karyesi	100	2.000	"
37. Kotuhvenk karyesi	70	1.000	
38. Keldüz karyesi	100	2.500	"
39. Karakaya karyesi	70	1.000	"
40. Kavşuk karyesi	50	500	"
41. Kalayer karyesi	70	550	"
42. Günayvenk karyesi	30	200	"
43. Alayaz karyesi	250	3.000	"
44. Akkent karyesi	70	300	"
45. Yukarıakkent karyesi	90	900	"
46. Hurbadık karyesi	90	950	"
47. Hurdis karyesi	1.500	6.000	"

Yekun: **7.185** **50.455**

1605-ci ildən başlayaraq ermənilər tədricən Azərbaycan ərazilərinə girmək üçün fəaliyyətə keçirlər. XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi şahı II Təhmasibin yanında Zaxar adlı erməni işləmişdir. Həmin Zaxarın imkanları hesabına ermənilər Rusiyaya meyil etməyə başlayıblar.

Məhz Zaxar gizli formada ermənilərin Rusiya ilə əlaqələr qurmasına nail olub. Hətta Rusiyaya daha yaxın olmaq üçün Osmanlı imperatorunun kürsüsünü, tacını və qamçısını oğurlayaraq 1-ci Pyotrun atasına bağışlayıblar. Hazırda həmin kürsü Moskvada almaz fondunda saxlanılır. Dünyada ən dəyərli kürsülərdən hesab olunur. Bu kürsü almaz və brilyantla bəzədilib. İstər o dövrün istərsə də, indiki beynəlxalq qanunlara görə, oğurluq əmlakı qəbul edən və ya alan oğru qədər məsuliyyət daşıyır.

Ermənilərin Osmanlı sultanlığından oğurlayaraq I Pyotura
verdikləri qızıl kürsü

Bu mənada, Türkiyə hökuməti ən azı oğurluq əmlakının geri qaytarılması üçün beynəlxalq məhkəməyə müraciət etsə, bu gec də olsa haqqın bərpası kimi dəyərləndirilə bilər. Eyni zamanda, dünya birliyinin bir daha ermənilərin özgəsinin əmlakına göz dikmək ənənəsinin tarixi kökləri olduğunu görmüş olarlar. Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin oğurluq əmlakı

Rusiya çarına vermələrindən sonra onlar üçün Qafqazda yaşıł işq yandırılmışdır. 1-ci Pyotrun atası ilk dəfə olaraq ermənilərin bir xristian kimi himayə olunması haqqında fərman imzalayıb. Adıçəkilən fərman ermənilərin qorunması məsələsini gündəmə gətirir.

Artıq iki yüz ildən çoxdur ki, xalqımız tarixən məskunlaşlığı torpaqlarda görünməmiş faciələrlə üzləşir. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya imperiyası tarixən Azərbaycan ərazisi olan Borçalı, Gəncə, Şəki, Şirvan, Lənkəran, Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan bölgələrini işgal etməyə başlamışdır. Bu azmiş kimi, Osmanlı İmperiyasına olan nifrətini gizlədə bilməyən Çar Rusiyası daha məkrli planı həyata keçirməyə başlamışdır. Belə ki, azəri türklərinin

köməyi ilə öz dövləciliyini qoruyub saxlayan İran, Rusiya imperiyası ilə birlikdə Anadoluya məkrli niyyətlər üçün qul qismində gətirilən hayların xəyanətkar xislətindən istifadə edərək, zaman-zaman türklərə qarşı deportasiya planlarını həyata keçirmişlər.

I Pyotr 1723-cü ildə Bakını işğal etdikdən sonra orada və Dərbənd şəhərində erməniləri yerləşdirməyə başladı. 1768-ci ildə II Yekatrina ermənilərin qorunma altına alınması haqqında fərman imzaladı. 1802-ci ildə çar I Aleksandr öz məktubunda Azərbaycan türklərinin qənimi olan N.Sisiyanova yazdırdı: «**Nəyin bahasına olursa-olsun Azərbaycanın bu və ya digər xanlıqlarında ermənilərdən istifadə olunmalıdır**».

1801-ci ildən müasir Azərbaycan əraziləri işğal olunmağa başlayır. Qərbi Azərbaycandan azəri türklərinin ilk deportasiyası 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra baş vermişdir. Belə ki, Şəmşədil və Lor-Pəmbək əyalətlərinin rusların əlinə keçdikdən sonra yerli əhali oranı zor gücünə tərk etməyə məcbur edilmişdir. Bunu 13 iyul 1801-ci ildə erməni əsilli general Lazarevin Qafqaz ordusu komandanı Knorrinqə göndərdiyi raportda da öz əksini tapmışdır: «**Pəmbək əyalətinin 14 kəndinin 5-6 min nəfərə qədər əhalisi İrəvan**

xanlığının ərazisində özlərinə sığınacaq tapmışdır».

1804-cü ildə İrəvan xanlığından qaçan və Rusiya təəbəliyini qəbul edən 2 minə qədər haylar həmin boşaldılan kəndlərə yerləşdirilmişdir. Elə həmin il rus ordusu Qarapapaqların yaşadığı Şörəyel mahalını işğal edirlər. 1807-ci il rus-türk müharibəsindən sonra onlar İrəvan xanlığının və Qars paşalığının ərazisinə köçmək məcburiyyətində qalırlar.

1805-ci ildə (XIX əsr) Qarabağ xanlığı ilə Rusiya arasında müqavilə bağlanılıb. Həmin müqavilə əsasında Qarabağ xanlığı Rusiyaya tabe olur. Məhz bundan sonra 1804-cü ildə Gəncə, 1806-ci ildə Bakı, 1809-cu ildə Lənkəran Rusiya tərəfindən işğal olundu. Ən gec işğal olunan ərazilər İrəvanla Naxçıvan olmuşdur. Rusiya 1826-cı ilə qədər (XIX əsr) bu əraziləri tam işğal edə bilməyibdir.

XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığı 15 mahaldan ibarət idi: Qırxbulaq, Zəngibasar, Qarnibasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli-Dərəkənd-Parçanis, Saatlı, Talın, Seyidli-Ağsaqqallı, Sərdarabad, Körpübasar, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə. Ruslar 1804-1813-cü illər ərzində İrəvan şəhərini tutmağa iki dəfə cəhd etsələr də, cəhdləri boşça çıxmışdır. Rus ordusu yalnız 1827-ci ilin 26 iyununda Naxçıvanı, 20 sentyabrında Sərdarabadi, 1 oktyabrda isə İrəvan qalasını tutta bildilər. İrəvan qalasının tutulması zamanı başda Eçmiadzin arxiyepiskopu Nerses olmaqla, ermənilər satqınlıqla məşğul olmuşdular.

İrəvan işgal olunan zaman ətraf kəndlərdə yaşayanlar oranı məcburi şəkildə tərk etməli olmuşlar. Bu fakt qraf Paskeviçin 27 iyul 1827-ci ildə qraf Nesselroda göndərdiyi məktubunda da

öz əksini tapmışdır: «**Qarapapaqlardan 100 ailə və ayrımlardan 300 ailə Qarsa, tanınmış Uluxanlı tayfasından 600 ailə Bəyazidə, müsəlman kurdları-səlallılar Muşa köçmüsələr. Qarapapaqlılardan digər 800 ailə Arazi keçərək İrəvan xanı Hüseyn xanın qardaşı Həsən xanın dəstəsinə qoşulmuşlar. 700 ailə kürd-camədənlilər, 400 ailə birukinlilər, 400 ailə dovşanlılar, 200 ailə çobankerinlilər, 1000 ailə zilani-kürdləri də onlarla birlikdə Türkiyəyə keçmişlər».**

“Türkmənçay” (10 fevral 1828) müqaviəsindən sonra isə 21 mart 1828-ci ildə imperator I Nikolayın fərmanı ilə əzəli Azərbaycan torpaqları olan Qarabağ, Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının ərazisində «erməni vilayəti» yaradıldı ki, onun da 9700 əhalisinin 7331-i azəri türkləri idi.

“Türkmənçay” müqaviləsinin XV bəndinə uyğun olaraq 1828-1830-cu illər ərzində İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə İrandan 40 min, Türkiyədən isə 84600 erməni köçürüldü. Hərbi müdaxilə zamanı yüzlərlə kənd boşaldıldı və minlərlə insan qətl edildi. Bütün bu soyqırımı siyasətinə baxmayaraq, Rus imperiyasının apardığı siyahıya almaya əsasən 1897-ci ildə İrəvan quberniyasında 313 178 azəri türkү yaşayırırdı.

Erməni tarixçilərinin bəzi əsərlərində tarixi hadisələr, faktlar “böyük Ermənistən” ideyası naminə bir tərəfli qaydada təhrif olunur. Guya “böyük Ermənistən” adlı mif yüz illər boyu Xəzər dənizindən Qara dənizdək olan sahəni əhatə

edirmiş. Ermənilərə görə “Ermənistan dövləti” e.ə II -l əsrlərdə mövcud olmuş.... Hansı ki, Alban tarixçisi M. Kalankatlıının “Alban tarixi” əsərində heç yerdə erməni adı çəkilmədiyi halda, ənə-nəvi olaraq erməni tarixçiləri coğrafi adları özlərinə məxsus bir tərzdə təhrif edərək, Aralıq, Qara və Xəzər dənizləri arasında yerləşən ərazini Ermənistan, orada yaşayan əhalini isə ermənilər adlandırırlar. Əgər Albaniya Ermənistənin tərkib hissəsi olsaydı, onda bütün qədim erməni mənbələrində bu ölkənin adı “Ağvan” yox, “Hayastan” olardı...

Azərbaycanın Kiçik Qafqaz dağlarının cə-nub-şərq ətəklərindən başlayaraq Kür və Araz çayları arasındaki ərazisini əhatə edən tarixi Qarabağ vilayəti qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının tərkibində olmuşdur. XX əsrə qədər **Dağlıq Qarabağ** anlayışı mövcud olmayıb. **Artsax** adlanan yer Albaniyanın əyaləti olmuş, Atabəylər, Qaraqoyunlu, Ağ-qoyunlu və Səfəvi dövlətləri tərkibində **Qarabağ** adlanmışdır. Albaniyanın **Artsax** vilayəti 12 kiçik inzibati ərazi vahidində ibarət olmuşdur.

14 may 1805-ci il tarixdə “**Kürəkçay**” sülh müqaviləsinə görə **Qarabağ xanlığı** Rusyanın tabeliyinə keçmiş, 1822-ci ildə isə rəsmi olaraq ləğv edilib Qarabağ əyalətinə çevrilmişdir. 1840-ci il islahatı ilə **Qarabağ əyaləti** ləğv olu-

naraq əvəzində Şuşa qəzası yaradılmış, qəza əvvəl Kaspi vilayətinin, 1868-ci ildən isə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının tərkibində olmuşdur. XIX əsrin 20-ci illərində Yermolovun tələbi və təkidi ilə keçirilən siyahıya almada Qarabağ regionunda yaşayan **18.563** ailədən yalnız 1559-u (cəmi 18 %-i) erməni ailəsi olmuşdur. Bundan bir neçə il sonra (1832-ci il) aparılan kameral sayıma görə, İran və Türkiyədən köçürülen erməni abidələrinin hesabına Qarabağda ermənilərin sayı xeyli artmışdır. XIX əsrin 20-30-cu illərində Zaqafqaziyaya o cümlədən, Qarabağa **200.000** erməni köçürürlür. (**N.I.Şavrov: Novaya uqroza russkomu delu v Zaqafkazye; predstoyaşaya rasprodaja Muqani i narodtsam. SP-b.1911, s.59**)

Azərbaycanlıların deportasiya tarixi isə **XIX** əsrin əvvəlində, yəni 1801-ci ildən başlayır. İlk dəfə olaraq, rus ordusu indiki Ermənistən ərazi-sindən- 14 kənddən azəri türkünü deportasiya etdilər. Yəni azərbaycanlıların deportasiya olunmasının tarixi 200 il əvvələ gedib çıxır. Azərbaycanlıların deportasiya olunduğu həmin ərazilərə ermənilərin köçürülməsi həyata keçirilib.

Rusiya ilə İran arasında gedən 1804-1813 və 1826-1828-ci illər müharibünsindən sonra imzalanan Gülistan (1813-cü il 12 oktyabr) və Türkmençay (1828-ci il 10 fevral) müqavilələri ilə Azərbaycan Rusiya və İranın məkrili işgalçılıq siyasetinin acı nəticəsi olaraq faciələr dolu həyat yaşamağa məhkum edildi. Azərbaycan xalqı iki yerə bölündü və Azərbaycanın şimalı Rusyanın, cənubu isə Qacar dövlətinin (**1936-ci ildən bu dövlət İran adlandırdı - red**) idarəciliyinə keçmiş oldu. Diqqətçəkən müdhiş məqam ondan ibarətdir ki, Rusiya çarı 1-ci Nikolay 21 mart 1828-ci ildə Naxçıvan və İrəvan ərazisində erməni məhəllələrinin yaradılması haqqında **16 maddədən ibarət olan qərar qəbul etdi**.

Eyni zamanda, Türkmençay müqaviləsinin 15-ci bəndinə əsasən ermənilərin İrandan Naxçıvan, İrəvan və Dağlıq Qarabağa köçürülməsi prosesi həyata keçirilməyə başladı. Bunun da

Məhəmməd şah Qacar

nəticəsində azərbaycanlılar öz vətənlərində, doğma yurdlarında sıxışdırılmağa başlamışlar. Rusiya ilə Turkiyə arasında 1828-1829, 1877-1878 müharibələrinin sonlarında da ermənilərin Türkiyədən Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi siyaseti həyata keçirildi. Ümumilikdə, 1829-1830-cu illərdə İrandan 40 min, Türkiyədən isə 84 min 600 erməni Azərbaycanın müxtəlif ərazi-lərində yerləşdirilmişdir.

HAYLAR KİMDİR VƏ BU BÖLGƏYƏ HARADAN GƏLİBLƏR?

Qeyd etmək istərdik ki, hayların bu torpaqlara sonradan gəlməsi elmi cəhətdən aksiomadır. Hayların təşəkkülü haqqındakı kanonik versiya, erməni tarixçisi kimi tanıdlanan Moisey Xorenatsiyə görə, ermənilərin ulu babası Hayk Nuh Peyğəmbərin nəslindəndir. Amma nə M.Xorenatsi, nə də digər qədim tarixçilər Urartu dövlətinin ermənilərə aid olduğu barədə hər hansı bir məlumat verməmişlər və verə də bilməzdilər. Çünkü, bu heç bir bəlli tarixi, dəlilsübutu olmayan, cəfəngiyyat idi... Bəli. İlk dəfə müasir Türkiyə ərazisində «böyük Ermənistən» dövlətinin olduğunu «sübut etmək» üçün belə gülünc və əssassız cəhdlər göstərilmişdir. Bu Birinci Dünya müharibəsi zamanı Qərb dövlətləri və Rusiya imperiyasının Osmanlı

imperiyasını saxta «erməni Genosidində» ittiham etməkdən ötrü hazırlanmış bir tələ idi. Çox təəssüflər olsun ki, çirkin siyaset oyunları ucbatından qardaş Türkiyə hələ də ondan qurtula bilməmişdir.

1905-1907-ci illərdə Rusiyada baş verən qarışılıqlardan istifadə edərək, planlı şəkildə Bakı, Şuşa, Zəngəzur, İrəvan, Naxçıvan, Qazax, Ordubad, Eçmiadzin və Cavanşir bölgələrində ermənilər və onların havadarlarının törətdiyi qırğınlar nəticəsində yüz minlərlə azərbaycanlı, gürcü, kurd, yəhudи, ləzgi və digər xalqların nümayəndələri məhv edilmişdir. İrəvan və Gəncə quberniyalarının 200 kəndi, Şuşa, Cəbrayıł və Zəngəzur qəzalarının 75 kəndi dağdırılmış, əhalisi isə deportasiya edilmişdir. 1905-1907-ci ilə hadisələrindən sonra azəri türklərinə qarşı repressiya gizli formada həyata keçirilmişdir. Bunu o zamankı statistik məlumatlar da təsdiq edir. Belə ki, əgər İrəvan quberniyasının 5 qəzasında ümumi əhali 1916-ci ildə 1831-ci illə müqayisədə 40 dəfə artmışdırsa, həmin müddət ərzində azəri türklərinin sayı cəmi 4,6 dəfə artmışdır. Bu tükürpədici rəqəmlər erməni şovinistlərinin Rusiya imperiyasının himayəsi altında həyata keçirdikləi «türksüz Ermənistən» planını açıb göstərir.

8 avqust 1905-ci il - Şuşada Cənubi Azərbaycandan olan 17 nəfər azərbaycanlı fəhlə erməni silahlıları tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilir. Həmin gün Vəng kəndinin 300-dən çox silahlı erməni sakini quldurcasına yaxınlıqdan keçən azərbaycanlı karvanına basqın edirlər; tacirlər öldürülür, əmlakları talanır. Sonra ermənilər qonşu müsəlman kəndinə basqın edərək, burada kənd sakini Abbas bəyi, onun oğlunu, qardaşını və bir neçə nökər-naibini amansızlıqla öldürürlər. Az sonra kəndin bütün sakinləri erməni yaraqlıları tərəfindən qəddarcasına öldürülür, onların evləri isə yandırılır. Ermənilərin başladıqları **Şuşa qırğını** 10 gündən çox davam edir.

15 avqust 1906-cı il – Son bir həftə ərzində müsəlmanların yaşadıqları Oxçu, Şəbədək, Xələc, Qatar, Karxana, İncəvar, Çöllü, Yeməzli, Saldaşlı, Moltalar, Batuman, Atqız, Pirdavud, Zutul, Güman, İyilti, Sənalı, Minənəvur, Fərcan, Qalaboynu, Əcəbli, Buğacıq və digər kəndlər erməni quldur birləşmələri tərəfindən dağdırılıb talan edilir. 200 nəfərdən çox müsəlman qətlə yetirilir.

Erməni işgalçi qəsbkarlarının xalqımıza qarşı etdikləri vəhşiliklər, həyata keçirdikləri qanlı hadisələr yüzlərlə, minlərlədir. XX əsrin əvvəllərində baş verən bu kimi hadisələr

Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağ ərazilərində daha intensiv xarakter almışdır.

1918-ci il daşnak quldur dəstələrinin Naxçıvan və Dərələyəz qəzalarına eləcə də Qarabağa qanlı hücumları ilə də yadda qaldı. Daşnak quldur dəstələrinin təşkilatçı və başçılarından biri, Azərbaycan və Türkiyə milli demokratik hərəkatının qatı düşməni olan Andranik Ozanyanın silahlı, quldur dəstəsi Yayıcı, Aza və digər kəndlərində rastlarına gələn bütün türk əhalisini qırdı. Təkcə Yayıcı kəndindən 2500 nəfəri öldürürlərək, meyitlərini Araz çayına tökmüşdür. (*"Soobşeniye Zakavkazskoqо krayevoqо komiteta rossiyskoy kommunistiçeskoy partii (bolşevikov)", № 6-7, iyun-iyul 1919 qoda, Tiflis*). Az müddət ərzində Andranik Ordubad dairəsinin əsas hissəsini, Culfa stansiyasını və ətraf kəndlərin bir hissəsini öz nəzarəti altına aldı (*Q. Madatov: Pobeda sovetskoy vlasti v Naxičevane i obrazoevaniye Naxičevanskoy ASSR. Baku, 1968, s. 53.*)

Andranikin həyasızlıq və təkəbbürü o yerə çatdı ki, iyunun ortalarında o, Naxçıvan şəhərini tutmağa cəhd göstərdi, lakin onun bu təşəbbüsü baş tutmadı. Belə olanda daşnaklar Nehrəm kəndinə hücum etdilər, lakin burda da onlar güclü müqavimətə rast gəldilər. 1918-ci il ərzində Naxçıvan kəndləri dəfələrlə erməni qul-

durlarının hücumlarına məruz qaldılar. Lap elə əvvəllərdən bu hücumların məqsədi Naxçıvanı zəbt edib Ermənistana birləşdirmək idi. (**Naxçıvan MR MA, f. 1, s. 3, iş 5, v. 94.**) Demək olar ki, «türk qoşunları çəkilən kimi, Andranik güc tətbiq etməklə Yaycı, Düqlyan və Qulubəy Dizə kəndlərinin əhalisini qırdı» (**D. Kirokasyan. «Zapadnaya Armeniya v qodi pervoy mirovoy voynı». Yerevan, 1971, s. 227**). Andranikin quldur dəstəsi ancaq Zəngəzur qəzasının ərazisində 120 kəndi tamamilə yandırmış, 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürilmiş, Ərikli, Məlikli, Pulkənd, Şəki, Qızılıcık, ırlıq, Paxlalı, Dərə Abbas, Əlili, Kürdlər, Sisiyan, Ərəfsə, Şəhərcik və s. azəri kəndləri yer üzündən silinmişdir. (J. A. Aliyev Turks, Azerbaijanians, armenians: genocide of historical truth /J. A. Aliyev, B. A. Budagov; trans. A. Efendiyyev; ed. Z. Mahammadoğlu.- Baku: Azerbaijan, 2003.- 72 s.

Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin məlumatına görə yayın əvvəli üçün ermənilər “**təqsırıli və təqsırsızları ayırd etmədən 400-dən çox müsəlman kəndini qılınçdan keçirib yandırmışlar. Dağııntı və qırğıının mənzərəsi görəni dəhşətə gətirirdi. Evlər yandırılır, əhalinin əmlakı əlindən alınırıldı, adamlara rəhm etmirdilər, uşaqları, qadın-**

ları, qocaları doğrayırdılar... Yaxınlarda çiçeklənən kəndlər xarabazara çevrilmişdi” (*Azərbaycan Respublikası, SPIH MDA, f. 227, siy. 2, iş 58, v. 15.*).

1918-ci il mayın sonunda Naxçıvan və Şərur – Dərələyəz qəzalarının əhalisi Kərim xan İrəvanlının başçılığı ilə Mehmet Vahib paşanın yanına xüsusi nümayəndə heyəti göndərərək, Andranikin quldur dəstələrini dağıtmayı və Naxçıvan diyarına qoşun yeritməyi xahiş etdi. 1918-ci il iyunun əvvəlində 9 və 11-ci türk qoşunları diviziyaları Uluxanlıdan Naxçıvana hərəkət etdilər. 1918-ci il iyunun 4-də türk qoşunları Naxçıvana daxil oldu (*Qarabekir paşa Kazim Birinci Kafkaz Kolorolnonun, 1919, s. 11 – 12.*)

Azərbaycanın görkəmli tarixçi alimi, AMEA-nın müxbir üzvi Y.Mahmudov arxiv sənədləri əsasında dəqiqləşdirmişdir ki, indiki Ermənstan Respublikasının ərazisində 1918-1920-ci illər ərzində **İrəvan Quberniyasında (indiki Yerevan) 211 müsəlman kəndləri yandırılmış və 22 min nəfər öldürümüşdür**. Erməni dilində nəşr olunan «Aşxadavor» («Zəhmətkeş») qəzetinin 2 noyabr 1919-cu il 231-ci sayında göstərilirdi ki, «**ancaq İrəvan şəhəri və onun ətrafindakı 88 kənddə 1920 ev yandırılmış və 131 970 nəfər türk öldürümüşdür**». Həmin

illər ərzində Zəngəzur mahalında (indiki Sisiyan və Qafan) 112 kənd dağdırılmış, 10 min nəfər məhv edilmiş və 50 min nəfər qovulmuş; Göycə mahalında (indiki Çambarak və Vardanes) 22 kənd dağdırılmış və 22 min nəfər öldürülmüş; Dərələyəz mahalında (indiki Exnadzor və Vayk) 7695 ev yandırılmış və 57530 nəfər öldürülmüşdür. AMEA İnsan Hüquqları İnstitutunun araşdırıcı qrupu tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir ki, təkcə 1918-ci ildə erməni silahlı dəstələri tərəfindən 400 min azəri türkү, 120 min gürcü, 22 min ləzgi, 15 min kurd və 3 minə qədər yəhudи öldürülmüşdür.

Əlbəttə, ermənilər tərəfindən tonqallarda yandırılan körpə uşaqları, qarınları xəncərlə yırtılmış hamilə qadınları, üzlərinə bıçaq, xəncər və süngü ilə xaç şəkli çəkilmiş qızları, ayaqları nallanmış gəncləri, kürəklərinə qaynar samovar bağlanmış oğlanları, başlarına mismar çalınmış cavanları, qulaqları, bədənlərinin müxtəlif orqanları kəsilmiş kişiləri, yem üçün quduz itlərə atılan məsum körpələri, kəsilmiş saçlarından çatı toxunan qadınları, kürəklərinə qızdırılmış dəmirlə möhür vurulmuş günahsız insanları, ağlaşığmaz işgəncələrdən sonra çılpaq-çılpaq ağaçca asılmış qocaları, deyiləsi və yazılışı işgəncələri unutmaqmı olar? Quldur daşnaq birləşmələrinin viran etdiyi yüzlərlə Azərbaycan kəndlərini yad-

dan çıxarmaqmı olar? **Andranik, Qay, Yapo, Keri, Sancan, Aşot, Saqo, Murad, Soqrاد, Baqrat, Aram, Beda, Konyan, Njde, Dro, Lalayan, Purimyan, Sarkisyan, Hamazasp, Shaumyan** kimi daşnak qaniçənlər silahsız müsəlmanlara tutduqları divanlar birmi, ikimi, üçmü?.. 1932-ci ildə Z.Korkodyanın İrevanda çap olunmuş «Sovet Ermənistanının əhalisi. 1831-1931» kitabında göstərilmişdir ki, əgər Ermənistanda 1918-ci ildə 575 min azəri türkü var idisə, artıq 1920-ci ildə onların sayı 10 minə düşmüşdü. Qalanları isə ya qırılmış, ya da deportasiya olunmuşdur.

25 sentyabr 1918-ci ildə “Azərbaycan” qəzeti yazdı: “**Türkiyənin Avropa müharibəsində iştirakında daşnaklar özlərinin böyük arzularını ən yaxın vaxtlarda həyata keçirmək imkanı gördülər. Lakin “böyük Ermənistan” xülyası etnik cəhətdən təmiz ərazinin yaradılmasını tələb edirdi. Və əvvəlcə Qars və Qars vilayətinin müsəlman əhalisinin sistematiq surətdə döyülməsi başlayır**”.

Diqqətinizi belə bir fakta cəlb etmək istəyirik ki, rəsmi tarixdə göstərildiyi kimi, Qars vilayətində türk qoşunları deyil, məhz erməni qoşunları cinayət və dəhşətlər törətmışdı. “Azərbaycan” qəzeti 13 noyabr 1918-ci ildə yazdı: “**İrəvan quberniyasının hər yerində müsəlmanların**

həyatı tükdən asılı idi; bu vaxt erməni ştabının əmrilə 200-dən çox müsəlman kəndi qılıncdan keçirilmiş, yandırılmış və 200 minə yaxın müsəlman kəndlisi evsiz-eşiksiz qalmışdı; bütün bunlara acılıq və xəstəlik də əlavə edilmişdi”.

Qars vilayətində erməni qoşunları dinc əhaliyə qarşı qəddarlığının həddi olmayan vuruşa başladılar. Bu, həmin erməni hərbi hissələri idi ki, “Brest-Litovsk” sülh müqaviləsinə görə Rusiya Respublikası bunları tərxis edib buraxmaliydi. Ermənilər özləri Qarsın dinc əhalisinə qarşı daşnak başkəsənlərinin göstərdikləri vəhşilikləri qismən də olsa təsdiq edirdilər. 30 iyun 1930-cu ildə ermənicə “Kommunist” qəzetində dərc edilmiş “Müstəqil Ermənistən” məqaləsində qeyd edilirdi: “**On illərlə ya ölüm, ya azadlıq**”, - deyə bağıran daşnak qatillər, avantüristlər və satqınlar, quldur mauzerçilər... inqilabi Bakını hədələyirlər”. Qars vilayəti azad edildikdən sonra türk ali baş komandanlığı Qafqaz cəbhəsindəki qüvvələri yenidən təşkil edib, 4 və 1-ci ordu korpuslarını Yaqub Şövqi paşanın komandanlığı altında Qars qoşunları qrupunda birləşdirdi. Qars qoşunları qrupunun qarşısına keçmiş İrəvan quberniyasının bütün bölgələrini tutmaq və burada yaşayan müsəlman əhalini mü-

dafiəsi və himayəsi altına götürmək vəzifəsi qoyulmuşdu.

8 may 1918-ci ildə 1-ci ordu korpusunun komandiri, general Kazım Qarabəkir paşa Gümrünü (Aleksandropolu) tutmaq əmri aldı. 10 may 1918-ci ildə türk qoşunları Arpaçayı keçdilər, şimaldan və cənubdan Gümrüyə yaxınlaşmağa başladılar və mayın

15-də günün sonuna yaxın türk qoşunları şəhəri tutdular. Türk qoşunlarının irəliləməsi daşnaklar arasına vəlvələ salmışdı. Amma Türkiyəyə olunan xarici müdaxilə Türk ordusunun Ermənistənin içərilərinə doğru irəliləməsinin qarşısını aldı. Bundan istifadə edən ermənilər azərbaycanlılara qarşı geniş miqyaslı soyqırıma başladılar. 1918-ci ilin noyabrında Cənub-Qərbi Qafqazın müsəlman əhalisi daşnak qırğınlarından xilas olmaq üçün kömək məqsədilə ilk dəfə olaraq Osmanlı imperiyasına üz tutdu. Məğlub edilmiş Osmanlı imperiyası isə öz xalqına və qardaşlarına - İrəvan quber-

niyasının azəri türklərinə bu köməyi göstərmək iqtidarında deyildi.

Artıq 1918-ci il noyabrın 4-də “Türkiyə ilə həmsərhəd qəzalara köçmüş” İrəvan quberniyası müsəlmanlarının nümayəndələri Bakıya gəlmışdilər ki, özlerinin faciəli vəziyyətləri haqqında məlumat versinlər. Türk qoşunlarının köçürülməsi başlamışdı, lakin qoşunlar hissə-hissə çıxırdılar. Buna baxmayaraq, müsəlmanların nümayəndə heyəti Azərbaycana müraciət etməyi və qırğının qarşısını almağa kömək istəməyi özlerinin borcu hesab etdilər. Bununla əla-qədar olaraq “Azərbaycan” qəzeti 4 noyabr 1918-ci ildə yazırdı: **“Bütün Zaqafqaziyada erməni-müsəlman münasibətlərinin qurbanı olmuş İrəvan müsəlmanlarının səsini bütün Azərbaycan xalqı eşitməlidir. İrəvan quberniyasının sağ qalmış müsəlman əhalisinin məhv olmaqdan xilas etmək üçün hər şey etməliyik, bu, bizim vətəndaşlıq borcumuzdur”.**

Maraqlıdır ki, o zaman ABŞ-dakı erməni lobbisi inadkarlıqla Ermənistən mandatı almaq isteyirdi. Bu məqsəd qabarlıq sürətdə Qafqazda ingilis-amerikan siyasetində həyata keçirilirdi. 1918-ci il noyabrın 28-də hərbi komitənin iclasında Lloyd Corc və Kerzon Ermənistən və Konstantinopolun Amerikanın iradəsi altına

verilməsi haqqında fikir irəli sürdülər. Bu fikirlərə tərəfdar olan Vilson da qeyd edirdi ki, “**Ermənistan özü bir tərəfdən türklərə, digər tərəfdən isə bolşeviklərə qarşı müqavimət göstərə bilməz**”. (*L. Djordj. Pravda o mırníx pereqovorax, t. II, M., 1957. s. 389.*)

Bu ölkələrin başçılarının belə mövqeyi ermənilərin iştahını daha da qıcıqlandırır, onlarda belə illüziya yaradırdı ki, hər şeyə izin verilir. Onlar şura iclasında daşnaklar “dənizdən-dənizə böyük Ermənistən” yaratmaq iddialarını açıq sürətdə bildirdilər. Ermənistənin bu siyaseti Sovet İttifaqı zamanı da davam etmişdir. 1947-ci ilin dekabr ayının 23-də SSRİ Nazirlər Soveti «Ermənistən SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında» 4083 sayılı qərar qəbul etmişdir. Həmin qərarın birinci bəndinə görə 1948-ci ildə 10 min nəfər, 1949-cu ildə 40 min nəfər və 1950-ci ildə 50 min nəfər azərbaycanlı köçürülməli idi. Lakin 1948-1952-ci illər ərzində Ermənistən SSR-nin 183 kəndi boşaldılaraq 144654 nəfər azəri türkү sürgün olunmuşdur.

Onların da əksəriyyəti dağlıq şəraitdən bir-başa aran zonasına köçürüldüyünə görə, iqlimə adaptasiya ola bilməmiş və məhv olmuşdur. Çox maraqlıdır ki, bu insanların qırılacağı ba-

rədə azəri türklərinin fikirləri Ermənistan SSR-nin daxili işlər naziri, general-major Qriqoryanın 3 may 1948-ci ildə SSRİ DİN-ə göndərdiyi «Azərbaycan SSR-yə köçürülcək Ermənstanın azərbaycanlı əhalisinin əhval-ruhiyyəsi haqqındaki» 01/3745 sayılı məxfi arayışında göstəriləsədə, Moskva bunu qulaqardına vurmuşdur. Məxfi arayışda deyilir: «Sisyan rayonunun Comərdli kəndində yaşayan Cəlal Qurbanov həmkəndlilərinə demişdir: ... **Çoxları bilmir ki, Azərbaycanda necə istilər olur. 1918-ci ildə biz Ermənistandan Naxçıvana qaçmışdıq. O zaman biz 14 nəfər idik. İki ildən sonra 3 nəfər qaldıq. Qalan 11 nəfər istidən və xəstəlikdən öldü. Aran zonası Naxçıvanla müqayisədə daha dəhşətlidir. Biz çox itki verəcəyik».**

Azərbaycanlıların Ermənistandakı tarixi dədə-baba yurdlarından deportasiya olunması əvəzinə isə Yunanistan, Suriya, Livan, Bolqaristən, İran, Rumınıya, ABŞ, Fransa, Fələstin və Misirdən 95400 nəfər erməni köçürülmüşdür. Bunlar tarixi faktlardır və danılması da mümkün deyildir.

Ermənistən SSR ərazisində sonuncu deportasiya isə 1988-89-cu illərdə həyata keçirilmişdir. Əsrlərlə öz tarixi torpaqlarında yaşamış 250 mindən çox azəri türkü, hal-hazırda Ermənistən Respublikasında hakimiyyətdə olan «Daşnaksütyn» partiyasının (dünyada yeganə partiyadır ki, onun nizamnaməsində terror rəsmən qəbul edilmişdir) rəhbərliyi altında həmin

ərazilərdən zorla deportasiya edilmişdir. Deportasiya zamanı 225 nəfər qətlə yetirilmiş, 300 nəfər müxtəlif bədən xəsarətləri almış, 2000-ə yaxın azərbaycanlı türklərinin yaşadıqları kəndlər boşaldılmış, azərbaycanlılara məxsus tarix-mədəni abidələr və qəbiristanlıqlar dağıdılmış, tarixi-coğrafi adlar dəyişdirilmiş, insanların mülkləri və şəxsi əşyaları əvəzsiz mənimsənilmişdir. Ermənilər bu insana yaraşmayan hərəkətləri etməklə aşağıdakı beynəlxalq sənədləprin müdədalarını kobudluqla pozmuşlar: **BMT Nizamnaməsi; «İnsan Hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsi» (1948); «İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyası (1950); Mülki və siyasi hüquqlar haqqında» Beynəlxalq Pakt (1966); «Dini əqidə əsasında diskriminasiya və dözülməzliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında» Bəyan-namə (1986); «Hərbi cinayətlər və bəşəriyyət əlehinə olan müddət tarixinin tətbiq edilməməsi haqqında» Konvensiya (1968) və s.**

AZƏRBAYCAN FEODAL PƏRAKƏNDƏLİYİ

Tarixşünaslıqda Xanlıq XVIII əsrin əvvəllərində indiki Azərbaycan Respublikası, Ermənistən və Cənubi Azərbaycan ərazisində yaranmış müstəqil feodal dövlətlərə verilən addır. XIX əsrin əvvəllərində bu xanlıqlar mərhələ-mərhələ

İran dövləti və Rusiya İmperiyası tərəfindən işgal edilib.

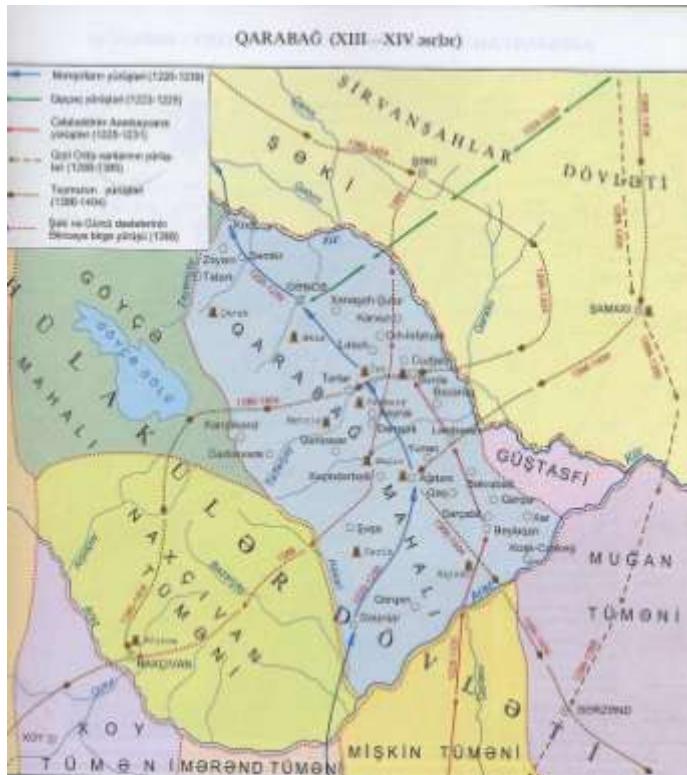

İŞĞAL EDİLƏN AZƏRBAYCAN XANLIQLARI :

Bakı xanlığı
Cavad xanlığı
Dərbənd xanlığı
Gəncə xanlığı
İrəvan xanlığı
Talış xanlığı
Naxçıvan xanlığı
Qarabağ xanlığı
Quba xanlığı

Şamaxı xanlığı
Şəki xanlığı
Şirvan xanlığı

**TARİXİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİ - DAĞLIQ
QARABAĞ**

Dağlıq Qarabağ Azərbaycan Respublikasının qərb hissəsində yerləşir. Ərazisi 4,4 min kv.km yaxud Azərbaycan Respublikasının ümumi ərazisinin 5,1 faizini təşkil edir. 1970-ci ildə aparılmış siyahıya almaya əsasən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin 150.313 nəfər əhalisi olmuşdur. Vilayətin tərkibinə Xankəndi şəhəri, Əsgəran, Hadrut, Ağdərə, Xocavənd və Şuşa inzibati rayonları daxildir. Bu ərazilər tarixən Qafqaz Albaniyasının (Arranın),

Qarabağ xanlığının, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin, Azərbaycan Sovet Respublikasının tərkib hissəsi olmuşdur. İndiki Azərbaycan Respublikasının tərkib hissəsidir. Hazırda Dağlıq Qarabağ və Aran Qarabağ daxil olmaqla (17 min kv.kilometr) Ermənistan dövləti tərəfindən işğal edilib. Qarabağ xanlığının, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin və Azərbaycan Sovet Respublikasının tarixi sənədlərinə əsasən, demək olar ki, Qarabağ 17 mahala bölmüştür: Sisyan, Dəmirçi - Aslanlı, Künara, Bərgüşad, Bahabyurd, Kəbirli, Talış, Cavanşir, Xaçın, Çiləbörd, Xırdapara Dizax, Otuziki, İyirmidörd, Qaraçorlu, Vərənd, Dizax və Açıntürk. Bu ərazilərdə yaşayan əhalinin, bir neçə kənd istisna olmaqla, bütünlükdə azərbaycanlılardan ibarət olub. 1923- cü ilə qədər, yəni Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılana qədər Dizax, Vərəndə, Çiləbird, Xaçın, Talış məlikliyi Xəmsə adlanırdı.

Qarabağ xalçası, Qarabağ geyim növləri, əltikmə işləri nəinki Azərbaycanda, hətta bütün Şərqiylərlərində tanınmışdı və yüksək qiymətləndirilirdi. Qarabağda özünəməxsus çəki və ölçü vahidi mövcud idi. Kənd təsərrüfatında yüksək ənənəvi əkinçilik və suvarma mədəniyyəti yaranmışdı. Qarabağ şairlərini birləşdirən Məclisi-üns və Məclisi-fəramuşan öz üslubu ilə seçi-

lirdi. Qarabağ musiqi məktəbi isə, hətta bütün Şərqdə məşhur idi. Pənahəli xanın Qarabağın paytaxtı olaraq tikdirdiyi (1750-1757) Şuşa Zaqafqaziyanın konservatoriyası hesab olunmuşdur.

XVIII yüzilin sonları - XIX yüzilin başlanğıcında Rusyanın Cənubi Qafqazda, o cümlədən, Azərbaycanda işgalçılıq fəaliyyəti gücləndi. İbrahim xan Rusiya qoşunlarının komandanı R.D. Sisianovla (1802-1806) Kürəkçayda müqavilə bağladı. Kürəkçay müqaviləsinə əsasən, Qarabağ xanlığı məhz müsəlman - Azərbaycan torpağı kimi Rusiyaya ilhaq olundu. Tarixi reallığı əks etdirən Kürəkçay müqaviləsi, eyni zamanda, Qarabağın, o cümlədən, bu diyarın dağlıq hissəsinin Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu sübut edən ən mötəbər sənəddir. 1846-ci il inzibati-ərazi bölgüsü zamanı Şuşa qəzası yeni yaradılmış Şamaxı quberniyasına (1859-cu ildən Bakı) tabe oldu. 1867-ci ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası yaradıldıqda, Şuşa qəzası onun tərkibinə verilir və ərazisi bölünərək, burada daha üç qəza - Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıł qəzaları da təşkil olunur. Bununla, Şuşa qəzası da vahid inzibati-siyasi idarəesini itirir. Belə bir inzibati-ərazi bölgüsü xüsusi məqsədlə həyata keçirilmişdi. Bu islahatlar ermə-

nilərin idarə sistemində daha geniş təmsil edilməsinə hərtərəfli imkanlar açdı.

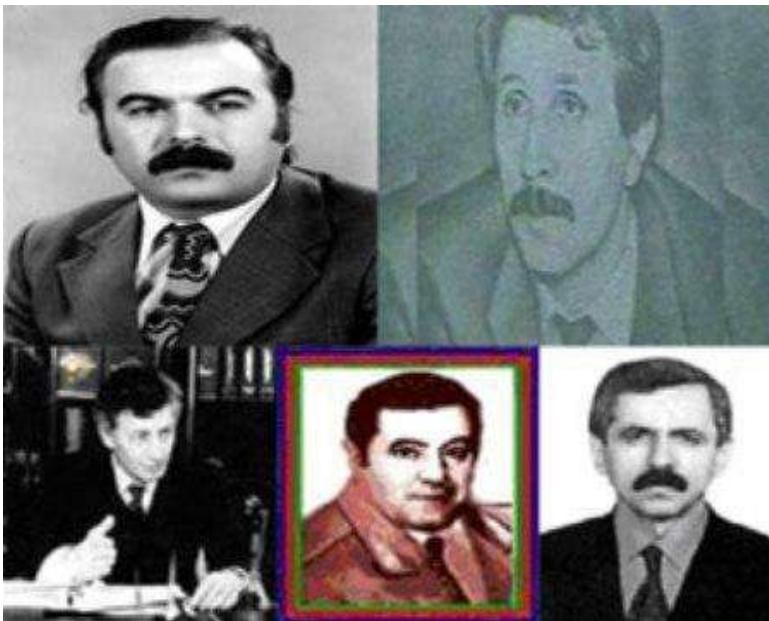
Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi Zaqafqaziya federasiyası və SSRİ-nin yaradılması prosesləri ilə paralel gedirdi. 1922-ci ilin fevralında Zaqafqaziya kommunist təşkilatlarının I qurultayında S.Orconikidzenin sədr seçildiyi Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsinə dair 5 iyul qərarının qəbul edilməsində olduğu kimi, onun reallaşdırılmasında da inzibati-amirlik üsullarına əl atdı. Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin 27 oktyabr 1922-ci il tarixli iclasında Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinə 5 iyul qərarının həyata keçirilməsi təklif edildi. Dekabrın 22-də Zaqqederasiyanın İttifaq Soveti Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsinin sürətləndirilməsi haqqında xüsusi qərar qəbul etdi. 1923-cü ilin iyulunda Dağlıq Qarabağa muxtar vilayət statusu verilir. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası adından 1923-cü il iyulun 7-də verilmiş dekretdə DQMViNIN yaradılması belə əsaslanır: "Keçmiş Rusiya imperiyasında milli azlıqları əsarətdə saxlayan çar mütləqiyəti hətta, azlıqda qalan ayrı-ayrı milliyyətləri bir-birinin üstünə salışdırmaqla məhv etməyə əl atmaqdan belə çəkinmirdi.

1922-ci il SSRİ-nin yaradılmasından sonra Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin tələbləri daha sərt şəkil aldı. 1923-cü ilin mayında Qarabağ Komitəsinin məruzəsi Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi plenumunun gündəliyinə daxil edildi. İyunun 1-də Azərbaycan Kommunist (bolşevkilər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Rəyasət Heyəti muxtarıyyətin dekretləşdirilməsi və onun layihəsinin üç gün ərzində Mərkəzi Komitəyə təqdim olunması barədə qərar qəbul etdi. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında Əsasnamə isə 26 noyabr 1924-cü ildə çap olundu. Beləliklə, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ süni şəkildə aran və dağlıq hissələrinə parçalanmış və Azərbaycan rəhbərliyi Qarabağın dağlıq hissəsində sonradan məskunlaşmış ermənilərə muxtarıyyət statusu verməyə məcbur edilmişlər. Dağlıq Qarabağa muxtarıyyət verildikdən sonra ermənilər separatçılıq fəaliyyətlərini dayandırmadılar. Separatçı-terrorçu erməni vəhşiliklərinin baş alıb getdiyi bu dövrdə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi və sovet hökumətinin vəziyyətin real qiymətləndirilməsində maraqlı olmaması da aydın şəkildə üzə çıxdı. "1988-1995-ci illərdə Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək tədbirləri haqqında" 1988-ci il 24 mart tarixli qərar bilərəkdən məsə-

lənin separatçılıq aktı olmasını ört-basdır etməyə yönəlmışdı. Belə bir dəstək erməni separatçılarını daha da ruhlandırdı və onların təcavüzkarlığını daha da artırdı. Moskva qarşısında mütilik nümayiş etdirən Ə.Vəzirov başda olmaqla Azərbaycan rəhbərliyi öz xalqına xəyanət, təcavüzkara isə güzəşt mövqeyi tuturdu. Nəhayət, Moskva Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxarmaq istiqamətində daha bir addım atdı: SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti 1989-cu il yanvarın 12-də "Azərbaycan SSRİ-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində xüsusi idarəcilik formasının tətbiqi haqqında" qərar qəbul etdi. Məqsəd aydın idi: Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində yaradılmış Xüsusi İdarə Komitəsi muxtar vilayətin Azərbaycandan alınıb Ermənistana verilməsini təmin etməli idi. Lakin bunu başa düşən Azərbaycan xalqının demokratik mübarizəsi nəticəsində noyabrın 28-də Xüsusi İdarə Komitəsi ləğv edildi. Ancaq bunun əvəzində yeni bir qurum - Təşkilat Komitəsi yaradıldı. Ermənistan SSR bu vəziyyətdən istifadə edərək dekabrın 1-də Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi haqqında antikonstitusion qərar qəbul etdi. Bu, Ermənistan tərəfindən Azərbaycan SSR-in ərazi bütövlüyünə qarşı açıq hüquqi müdaxilə aktı idi. Moskva, gözlənildiyi kimi, bu kobud müdaxilə

faktına da göz yumdu. Dağlıq Qarabağın erməni separatçıları 1991-ci ilin sentyabrında "Dağlıq Qarabağ Respublikası" adlanan oyuncaq qurumun yaradıldığını elan etdilər. Azərbaycan Respublikası həmin qurumu tanımaqdan imtina etdi, noyabr ayının 26-da isə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin statusu ləğv olundu.

1991-ci il sentyabrın 2-də ermənilər separatçılıq və terrorçuluq meyillərini gücləndirərək DQMV və Şaumyan rayonu Xalq Deputatları Sovetləri birgə sessiya keçirərək, "Dağlıq Qarabağ Respubliakı" adlı saxta qurum yaradırlar. Ardınca Dağlıq Qarabağda azərbaycanlıların total etnik təmizlənməsi - qanlı müharibə başlayır. 1991-ci il noyabrın 20-də Martuninin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə uçan nümayəndə heyətini aparan vertolyot Qarəkənd üzərində ermənilər tərəfindən terrorra məruz qalır. Azərbaycanın dövlət katibi Tofiq İsmayılov, baş nazırın müavini Zülfü Hacıyev, dövlət müşaviri Məhəmməd Əsədov, baş prokuror İsmət Qayıbov, prezidentin mətbuat katibi Osman Mirzəyev, dövlət-hökumət xadimləri Vaqif Cəfərov, Vəli Məmmədov, Qurban Namazəliyev, DQMV hüquq-mühafizə, təhlükəsizlik orqanlarına başçılıq edən rusiyalı generallar daxil olmaqla 20 nəfərdən çox adam həlak olur.

Noyabrın 26-da Azərbaycan parlamenti DQ MV-ni milli ərazi qurumu kimi ləğv edir, "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında" Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1923-cü il 7 iyul dekreti və "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında" Azərbaycan SSR-in 1981-ci il 16 iyun qanununu qüvvədən düşmüş sayır. Stepanakert, Mardakert, Martuni şəhərlərinin tarixi adları qaytarılıraq Stepanakert Xankəndi, Mardakert Ağdərə, Martuni Xocavənd adlandırılır. Əsgəran və Hadrut rayonları ləğv edilir, Xocalı şəhəri mərkəz olmaqla Xocalı rayonu yaradılır. Ləğv edilmiş Əsgəran rayonunun ərazisi Xocalı rayonunun tərkibinə,

Hadrut rayonunun ərazisi isə Xocavənd rayonunun tərkibinə verilir.

1990-Cİ İL STASTİKASI- DAĞLIQ QARABAĞ

Ərazi - 4388 kv.km

Əhali - 189085

Ermənilər - 145450 (76,9%)

Azərbaycanlılar - 40688 (21,5%)

Ruslar - 1922 (1%)

Digər xalqlar - 1025 (0,6%)

DAĞLIQ QARABAĞ ƏTRAFINDAKI RAYONLAR VƏ ONLARIN İŞGAL TARİXİ

Şuşa- 9 may 1992-ci il, əhalisi	65000
Laçın - 18 may 1992 - ci il əhalisi	71000
Kəlbəcər - 2 aprel 1993 - ci il, əhalisi	74000
Ağdam - 23 iyul 1993 - ci il, əhalisi	165000
Füzuli - 23 avqust 1993 - ci il, əhalisi	146000
Cəbrayıl - 23 avqust 1993 - ci il, əhalisi	66000
Qubadlı - 31 avqust 1993 - ci il, əhalisi	37900
Zəngilan - 29 oktyabr 1993 - ci il, əhalisi	39500

TƏCAVÜZLƏRİN QURBANLARI

Ölənlər – 20.000

Əlillər – 50.000

İtkinlər - 4866

ƏSİR VƏ GİROVLAR

Rəsmi məlumatlara görə, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarını işğalı zamanı 4043 azərbaycanlı itkin düşmüş, 1400 nəfər əsir və girov götürülmüşdür. Araşdırmlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, itkin düşmüş şəxs kimi qeydiyyata alınmış 13 nəfərin Ermənistən silahlı qüvvələri tərəfindən işgal olunmuş ərazilərdə sağ-salamat qalması və əsir və girov götürülməsi müəyyənləşib. Həmcinin, itkin düşmüş şəxslərlə bağlı aparılmış axtarış-araşdırma tədbirlərinin nəticəsi olaraq 30 şəxs barədə ümumiləşdirilmiş arayışlar tərtib edilib. Dövlət Komissiyası və BQXK-də itkin düşmüş şəxs kimi qeydiyyata alınmış şəxslərlə bağlı mövcud olan siyahılar arasında dəqiqləşmənin aparılması və fərqin aradan qaldırılması istiqamətində işlər da-

vam etdirilib. Araşdırma zamanı 18 nəfərin döyüşlərin gedişində itkin düşməsi faktı da aşkar edilərək Azərbaycan Respublikası Dövlət Komissiyasında qeydiyyata alınıb və adları müvafiq siyahıya salınıb.

DAĞINTILAR VƏ ZƏRƏRLƏR

Evlər – 150.000
İctimai binalar – 7.000
Məktəblər - 693
Uşaq bağçaları - 855
Səhiyyə müəssisələri - 695
Kitabxanalar - 927
Məbədlər - 44
Məscidlər - 9
Tarixi yerlər - 9
Tarixi abidə və muzeylər - 464
Muzey – 40.000
Sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri – 6.000
Avtomobil yolları – 8.000 km
Körpülər - 160
Su kəmərləri - 2300 km
Qaz kəmərləri 2000 km
Elektrik xətləri – 15. 000 km
Meşələr – 280.000 ha
Əkin sahəsi – 1000000 ha
Suvarma sistemləri - 1200 km
Ümumi zərər 60 milyard ABŞ dolları qədər təxmin edilir.

DAĞLIQ QARABAĞIN TƏBİƏTİ

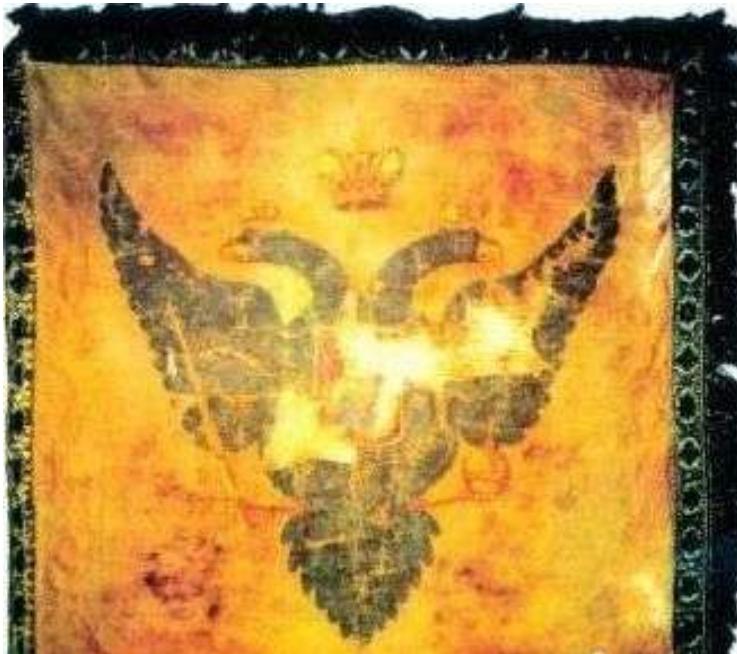
Dağlıq Qarabağın təbiəti çox zəngindir.

İqlimi - müləyim-isti, dağ-tundra, yayı mülayim keçən iqlim, qışı soyuq və quraq keçən iqlim.

Temperatur - yazda 5-10 dərəcə, yayda 20-30 dərəcə, payızda -2-8 dərəcə, qışda -10-5 dərəcə.

Coğrafiyası - adından bəlli olduğu kimi, əsasən, dağlıq ərazidə yerləşir. Ən hündür nöqtələri: Murovdağ, Bovurxan dağı, Vəngli, Məryəmdağ, Cıdır düzü və Kirs.

İRƏVAN XANLIĞI

Azərbaycanın qədim şəhəri olan İrəvan zamanın keşməkeşli dövrlərini yaşamışdır. Elə İrəvan xanlığının əsasını 1746-cı ildə qoyan Mir Mehdi xanın hakimiyyəti heç də sakit keçməyib. Ağrı vadisinin və Göycə gölünün ətarfında quруulan İrəvan xanlığı, çox keçmir ki, bölgənin böyük iqtisadi və siyasi qüdrətə malik xanlığına çevrilir. Məhz bu da Gürcüstan, Rusiya və erməni məliklərinin ciddi narahatlığına səbəb olurdu. Narahatlıq keçirən bu qüvvələr İrəvan xanlığını zəiflətmək üçün hər cür təxribatlardan, eləcə də, yeri gələndə, xanlığı işğal etmək arzusu ilə bölgəyə hücumlar etməkdən çəkinmir-

dilər. Amma bütün hallarda Mir Mehdi xan qətiyyət göstərir və birləşmiş düşmən qüvvələrini yerlərində oturmağa müvəffəq olurdu. Yüksək hərbi, siyasi təcrübəyə malik Mir Mehdi xan İrəvanı möhkəmləndirmək üçün geniş məhəllələr yaratmış, keçilməz qalalar tikdirmişdir. O dövrün məlumatlarına görə xan İrəvanda 20-yə yaxın məhəllə yaratmışdır. Bu məhəllələri isə naiblər idarə edirdilər. Onlar məhəllələrin inkişafına, əhalinin yaşayışlarının təminatına xüsusi diqqət yetirirdilər. İrəvan xanlığının mərkəzi hərtərəfli sıldırm qayalarla əhatə olunmasına və bununla paralel olaraq Azərbaycan xanlıqları ilə, xüsusi ilə də, Şəki, Quba xanlıqları ilə dostluq əlaqələri qurmuş düşmənə qarşı birgə müharibə aparmaq haqqında birgə hərbi razılaşma əldə etmişdir. Sonradan İrəvan xanı olan Huseynəli xan Osman sultani ilə əlaqələr quraraq İrəvan xanlığı ilə Osmanlı imperiyasının şəhərləri arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinin qurulmasına nail olmuşdur. Təəssüf ki, xanlıqda baş qaldıran daxili çekişmələr Hüseynəli Xanın Xanlıqla bağlı geniş planlarının həyata keçirilməsinə problemlər yaratmışdır. Daxili çekişmələrdən yararlanan erməni məlikləri də xanlıq üçün təhlükə mənbəyi olan hücumlar təşkil etmişlər. Xüsusilə də, ermənilər gürcülərdən İrə-

van xanlığına qarşı birgə mübarizədə istifadə etməyə çalışmışlar.

İrəvan xanlığının ərazisində ermənilərin əsas dini mərkəzlərindən biri – Eçmiədzin monastırı (Üçkilsə) yerləşmişdir. Eçmiədzin kilsəsi İrəvan xanlığında çox pozucu rol oynamışdır. Regionda bu kilsə azərbaycanlılara qarşı düşmən mövqə tutmuş “beşinci kolonna” rolunu oynamışdır. XVII əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Eçmiədzin kilsəsinin katolikosları daim Rusiya imperiyasına müraciət edərək Azərbaycan torpaqlarında erməni dövlətinin yaranmasına yardım etməyi xahiş edirdilər. Erməni katolikosları özlərini humanist mövqeli tərəf kimi göstərərək vaxtaşırı İrəvan xanlığına hücumlar təşkil edib, qarətlər, yanğınlar törədən Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə İrəvan xanlığı arasında vəsiyyətçilik etməyə çalışıblar. Məkrli məqsədləri də hər iki tərəfdə ermənilərin sakit yaşayışını və xarici ölkələrdən köçürülməsini təmin etməkdən ibarət olub. Müəyyən hallarda çarlığı təlimatlar və satqınlıqları hesabına Karte-Kaxetiya çarlığının İrəvan xanlığına hücum etməsinə nail olmuşlar. Məhz 1780-ci ildə Karte-Kaxetiya çarlığının İrəvan xanlığına hücum etməsində erməni kilsəsinin xüsusi rolu olmuşdur. Nəticədə, İrəvanın məhv edilməsinin qarşısını almaq üçün xanlığın Karte-Kaxetiyyada siyasi asılılıqda olmasına

razılıq vermeklə yanaşı, hər il çarlığa vergi verməyə vəd verilmişdir. Yalnız Osmanlı imperiyasının yardımından sonra düşmənə çevrilən qonşular İrəvan üzərində iddialarından əl çəkmişlər. Bundan sonra İrəvan xanlığı əvvəlki iqtisadi qüdrətini bərpa edə bilmışdır. İrəvan xanlığında yaranan sakitlik bir qədər sonra İran şahlarının xanlığa olan hücumları ilə pozulmuşdur. 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar İrəvan xanlığına hücum edərək Mirmehdi xanın nəvəsi Məhəmməd xanı hakimiyyətdən devirərək onun yerinə Əliqulu xanı İrəvan xanı təyin etmişdir. Amma Əliqulu xanın da hakimiyyəti uzun çəkməmişdir. 1979-cu ildə Ağa Məhəmməd xan Qacarın öldürülməsindən sonra Məhəmməd xan Əliqulu xanı devirərək İrəvanda hakimiyyəti ələ almışdır.

O dövrün tarixi sənədlərinə əsasən, demək olar ki, İrəvan xanlığında yaşayan əhalinin 90 faizi azərbaycanlılar, 10 faizini isə erməni, gürcü və digər xalqların nümayəndələri təşkil etmişlər. 1897-ci ildə Rusiya imperiyasının Qafqazda, eləcə də, İrəvanda əhalinin siyahiya alınması zamanı əldə olunan məlumatlarda Qarabağda əsasən azərbaycanlıların yaşadıqları təsdiq olunub. Belə ki, siyahiya alınmaya görə, xanlıqda 313 min 178 azərbaycanlı 11 min 317 nəfəri ermənilər yaşamışdı. 1817-ci və 1819-cu illərdə

İrəvanda olmuş ingilis arxeoloqu və səyyahi Robert Kerr Ports yazırkı ki, İrəvan xanlığının uzunluğu 200 mil, eni isə 100 mildir. Müasir erməni tarixçisi T. Akopyan da İrəvan xanlığının əhalisinin əsasən azərbaycanlılardan ibarət olduğunu və ərazisinin 24 min kvadratmetr olduğunu yazırkı. İrəvan şəhəri inzibati cəhətdən 3 məhəlləyə bölündürdü: şəhər məhəlləsi, Topbaşı məhəlləsi və Dəmirbulaq məhəlləsi.

İrəvan xanlığında türkdilli azərbaycanlıların yerli xalq olması sübuta yetirilmiş faktdır. Bunu Qafqazın ali baş komandanı general Paskeviç rəsmi məlumatlarda da qeyd etmişdir. İrəvan qalasını çox çətinliklə alan general Paskeviç İrəvan xanlığında əhalinin milli tərkibi haqda verdiyi məlumatda burada 10 min azərbaycanlı, 3 min erməni ailəsinin yaşadığını qeyd etmişdir. ABŞ-dan olan professor Castin Makkartı Rusiya işgalinə – 1828-ci ilə qədər İrəvan xanlığı əhalisinin 80 faizinin azərbaycanlı olduğunu göstərir.

S. Şopen 1828-1832-ci illərə qədər İrəvan xanlığında əhalinin mütləq çoxluğunu müsəlmanların, yəni azərbaycanlıların təşkil etdiyini yazmışdır. Onun hesablamalarına görə, İrəvan əyalətində 16.075 ailə (81.749 nəfər) müsəlman, 4.428 ailə (25.151 nəfər) isə erməni idi.

Müsəlman dedikdə S.Şopen azərbaycanlıları və müsəlman kürdləri nəzərdə tutur.

QARABAĞ XANLIĞI

18-ci əsrin ortalarında Azərbaycanın Qərbində yaradılan qüdrətli xanlıqlardan biri də Qarabağ xanlığı olmuşdur. 1748-ci ildə Pənahəli xan Ca-

vanşır tərəfindən yaradılan Qarabağ xanlığı Kürlə Araz çayları arasında yerləşmiş, ətrafi sildirim keçilməz qayalar, yaşıl meşələrlə əhatə olunmuşdur. Pənahəli xan Qarabağın göz oxşayan səfali yerini mərkəz seçərək, orada Qarabağın qala qapısı hesab olunan Şuşa şəhərini Qarabağın paytaxtı olaraq inşa etdirirdi. Qarabağ xanlığının ərazisində də İrəvan xanlığının ərazisində olduğu kimi Cavanşir, Otuzdilər, Cəbirli, İyirmi dörd, Baharlı, Ziyadoğullar və bu kimi məhəllələrin tikilməsi və onların da idarə et-

məsini naiblər tərəfindən həyata keçirilməsi bu ərazilərdə türk adət-ənənələrinin və idarəetmə usulunun dəyişməz olduğunu göstərir.

Pənahəli xanda dərin zəka, yüksək idarəetmə qabiliyyətinin olması və hərbi bilikləri müükəmməl şəkildə mənimsəməsi Qarabağın siyasi, hərbi, iqtisadi qüdrətinin artmasına səbəb olmuşdur. O, müdrik siyaset yürüdərək qonşu dövlətlərlə dostluq əlaqələri qurmuşdur. Bununla yanaşı, xan düşmən hücumlarından ehtiyat edərək Qarabağı, xüsusi ilə də paytaxt Şuşa ərazisini qalalarla, istekam sədlərlə möhkəmləndirmişdir. Məhz Pənahəli xanın göstərişi əsasında 1748-ci ildə Barat, 1751-ci ildə Şahbulaq, 1750-ci ildə isə Şuşa qalası inşa edilmişdir. Bu dəfə də ermənilər mərkli, satqın, xəyanətkar fəaliyyətlərini davam etdirməklə möhkəmlənməkdə olan Qarabağ xanlığına təhlükələr yaratmağa çalışırdılar. Ermənilərin satqınılığını, xəyanətini bağışlamayan Pənahəli xan onları cəzalandırmaq qərarına gəlir. Sarayda məclis quran Pənahəli xan satqın erməni məliklərini ora dəvət edir. Xan erməni məliklərinin xəyanətini sübut etdiqdən sonra onlardan beşini şəxsən özü məhv edir, qalanlarını isə ömürlük həbsdə saxlanması üçün Ərbədil xanına təhvil verir. Sarayda keçirilən məclisdə erməni məliklərini zərərsizləşdirməsindən sonra ətrafdakı ermənilər

də Pənahəli xandan qorxmağa, onun əmrlərinə tabe olmağa başlamışlar. Məhz bundan sonra Pənahəli xan Qarabağın ərazilərini genişləndirmək üçün hərbi, siyasi hazırlıqlara başlamışdır. Bunun da nəticəsində Pənahəli xan İrəvan, Gəncə, Naxçıvan və Ərdəbili Qarabağ xanlığına birləşdirə bilmüşdir. Təbii ki, Qarabağın ərazi-sinin genişlənməsi fonunda xanlığın güclənməsi İran şahını ciddi narahat etmişdir. Məhz bu narahatçılığı aradan qaldırmaq və xanlığı məhv etmək üçün 1757-ci ildə Məhəmmədhəsən xan Qacar Qarabağa hücum etmişdir. Tarixdə "Xatın arxi" kimi adı qeyd olunan ərazidə gedən döyüslərdə Pənahəli xan böyük iştəha və iddialarla xanlığa hücum etmiş Məhəmməd xan Qacarı məglub etmişdir. **Bu döyüşdə** Pənahəli xan şəxsi şücaət, yüksək döyüş nümunəsi göstərmişdir. Darmadağın edilən İran qoşununun tör-töküntüləri qaçarkən o dövr üçün çox əhəmiyyətli hesab olunan 150-yə yaxın tüfəngi, 5 ədəd isə topu döyüş meydanında qoyub qaçmışlar. Bu biabırçı məglubiyyətdən sonra İran şahı Qarabağ xanını açıq döyüşdə məglub etməyin mümkün olmadığını başa düşdüyündən Pənahəli xanı hiyləgərlik yolu ilə sıradan çıxartmağa cəhd göstermiş və istəyinə də nail olmuşdur. Belə ki, Məhəmmədhəsən xan Qacardan sonra hakimiyyətə gələn Kərim xan Zənd Ur-

miyyə qalibiyyətini zəfər günü kimi qeyd etmək üçün "Şiraz qonaqlığı"na dəvət edir. Bu qonaqlıqda Pənahəli xan girov götürülür. Pənahəli xanın İran şahının hiyləgərliyinin qurbanı olmasından sonra Qarabağda hakimiyyət uğrunda mübarizə başlayır. Bu mübarizə daha çox İbrahimxəlil xan və Mehrəlibəy arasında gedir. Amansız döyüş İbrahim xanın Mehrəli bəyin üzərində qalibiyəti ilə başa çatır. İbrahimxəlil xanın hakimiyyətdə olduğu 1763-1806-ci illəri Qarabağın inkişaf tərəqqi dövrü hesab etmək olar. Amma Qarabağın hərbi iqtisadi qüdrəti gürcü carları ilə yanaşı, Rusiyaya ilan zəhəri və rən erməni məliklərini də ciddi narahat etmişdir. Ona görə də, bu qüvvələr Qarabağa hücum təşkil etmək üçün birgə iş planı qururlar. Amma 1787-1795-ci illərdə Rusiya ilə Osmanlı imperiyası arasında müharibənin başlanması birləşmiş qüvvələrin Qarabağa planlaşdırılan hücumlarının qarşısını almışdır. Bununla da Qarabağ xanlığı inkişafını və hərbi qüdrətini artırmaqdə davam etdirmişdir.

Amma bir həqiqət var ki, məkrli düşmən heç zaman yatmir. Düşmən hər zaman bölgənin aparıcı xanlıqlardan olan ərazini işgal etmək, insanları isə məhv etmək üçün fürsət gəzir. Bax, bu fürsəti əldə edən Rusiya, Gürcüstan və erməni məlikləri 1806-ci ilin iyundə İran şahının

Şuşaya hücum etməsindən istifadə edərək Qarabağın ərazilərini işgal etməyə başladılar. Hətta Şuşadakı rus qarnizonunun rəisi mayor Lisanoviç Cıdır düzündə ailəsi ilə yaşayan İbrahimxəlil xanı xaincəsinə qətlə yetirir. Bununla da Qarabağ Rusiya imperiyasının işgal zonasına çevrilir.

ŞAH İSMAYIL XƏTAİ RƏVAN XANI NİYƏ EŞİTMƏDİ ?

Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, XVI əsrin əvvəlində Rəvan xan Səfəvi şahı Şah İsmayıllı Xətaiyə məktub göndərir. Həmin məktubda göstərilir ki, İran ərazisindən bu ərazilərə köçürürlən ermənilərin sayının çoxalması bizə çoxlu sayda problem yaradacaq. Təəssüf ki, Şah İsmayıllı Xətai Rəvan xanın xəbərdarlığını nəzərə almadı. Hətta 1507-ci ildə Osmanlı torpaqlarından və digər xarici ölkələrdən daha 10.000 erməninin İrəvan, Qarabağ daxil olmaqla Azərbaycanın digər ərazilərində yerləşməsinə izn verdi.

Baş veren proseslər onu göstərdi ki, 5 əsr bundan əvvəl Rəvan xanın söylədiyi həmin xəbərdarlıqdan sonralar da nəticə çıxarılmadığından Azərbaycan xalqı çox ciddi bəlalarla üzləşməli oldu. 1918-ci ilə qədər zaman-zaman ermənilər dövlət yaratmaq iddialarını reallaşdırmaq üçün səylər göstərdilər. Nəhayət, ermənilər Rusiyanın himayəsi və dəstəyi ilə İrəvan xanlığı ərazisində Ermənistən dövləti yaratdılar. İstəsək də və istəməsək də reallıq ondan ibarətdir ki, İrəvanın ermənilərə verilməsində 1918-ci ildə yaradılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ciddi səhvləri rol oynamışdır. Bunu sonrakı mərhələlərdə cumhuriyyət qurucuları da qeyd ediblər. 1919-ci il dekabr ayının 1-də (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə) Fətəli xan Xoyski Nəsib bəy Yusifbəyliyə bir telegram ünvanlayır. Həmin telegramda göstərilir ki, İrəvani Ermənistəna verməklə biz sərhəd məsələsini həll etmiş

olduq və ermənilərlə bizim daha heç bir problemimiz olmayıcaq. 1919-cü ildə İrəvan torpaqlarının arxasında Dərələyəz, daha sonra isə Göyçə ermənilərə verildi. Bir məsələni də xatırlatmaq lazımidir ki, 1918-ci ilin may ayının 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunanda Azərbaycanın ərazisi 114 min kv.km idi. Amma 1920-ci il aprel ayında Azərbaycan ərazisi 86 min kv.km oldu. Çox təəssüflər olsun ki, 1918-1920-ci illərdə ADC-nin bu cür buraxdığı səhvlər 1992-1993-cü illərdə AXC hakimiyyəti dövründə də təkrar olundu. XX əsrin sonlarında Azərbaycanın aran Qarabağ ərazisi ermənilər tərəfindən işgal olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin aran Qarabağı işgal etmək niyyəti olmayıb. AXC hakimiyyətinin prosesləri düzgün qiymətləndirib, ondan düzgün nəticə çıxarmaması ermənilərin Dağlıq Qarabağı, daha sonra isə aran Qarabağı işgal etmələrinə gətirib çıxarılmışdır. Yəni bütün hallarda AXC-nin səhv, düşünləməmiş siyasəti Azərbaycan xalqının başına bəla oldu.

Tarixdə baş verən bir faktı yada salaq: Rus-türk müharibəsi zamanı, 1696-ci ildə Odes-sa ətrafında gedən döyüslərdə I Pyotor türk əsgərləri tərəfindən əsr götürülür. I Yekaterina türk generalına bir boyunbağı verərək, I Pyoturu azad etdirir. Bunu bilən Osmanlı sultanı boun-bağını əridərək həmin qızılı Yekaterinadan alan generalın boğazına tökdürür. I Pyotorun azad olunması türklərin başına bəla oldu. XVIII əsr-dən XX əsrə (1920-ci ilə qədər) qədər türklərlə ruslar arasında 10 müharibə olur. I Pyotr əsir götürülənə qədər, yəni dörd döyüşdə türklər ruslara qalib gəlir. Amma ondan sonra baş ve-

rən altı müharibədə türklər məğlub olurlar. Yəni buraxılmış bir səhv Türkiyəyə baha başa gəldi.

DAĞLIQ QARABAĞI BEYNƏLMIILLİLƏŞDİRİMƏYƏ EHTİYAC YOX İDİ

XX əsrin 90-cı illərinin əvvələrində hakimiyətdə olan Xalq Cəbhəsi Qarabağ məsələsini beynəlmilliləşdirməklə eyni səhvi təkrarlamış oldu. Bununla onlar Azərbaycana ən böyük bəla gətirdilər. Bu günə qədər də respublikamız bu bəladan qurtula bilməyib. Çox təəssüflər olsun ki, bu məsələ tarixçilərimizin də diqqətindən kənardə qalıb. Biz buraxdığınız səhvlərdən çıxatmadığımız nəticələrin bəlasına düşmüşük. Rusiyanın himayəsi altında erməni dövlətinin yaradılması, həmçinin, ermənilərin İran və Türkiyədən Rusiyanın işgal etdiyi torpaqlara köçürülməsi təsadüfi hal olmayıb. Erməni-rus münasibətlərinin əsasını rus və erməni ədəbiyyatında təbliğ edildiyi kimi yalnız ticarət əlaqələri deyil, başlıca olaraq Şərqi müsəlman dövlətlərinə, xüsusilə, Türkiyəyə, XVIII əsrдə həm də Azərbaycana qarşı düşməncilik münasibəti təşkil edirdi. Səfəvilər dövlətinin zəifləməsindən istifa-

də edən Dəli Pyotorun 1724-cü ilin noyabr ayının 10-da ermənilərin Azərbaycanın Xəzər dənizi sahillərində, Dərbənd və Bakı, həmçinin, Gilan, Mazandaran və Goran ərazilərində məskunkunlaşmasını rəsmiləşdirən fərman imzalayıb. Bu fərmana görə ermənilər Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazadan İran körfəzinə kimi geniş

əraziləri ələ keçirmək planının həyata keçirilməsində "beşinci qüvvə" rolunu oynaya-caqdılar. Bu planın bir hissəsi kimi

Rusiya generalları Azərbaycan əhalisini, hansı yolla olursa-olsun, yaşadığı yerlərdən didərgin salmaq əmri almışdılar. Lakin Rusiyانını Qafqazdakı hərbi uğursuzluqları onun ermənilərin planlı məskunkunlaşdırılması siyasetini bir müddətə dondurdu. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan tarixində özünə qara iz buraxmış "Türkmənçay" müqaviləsinin nəticəsi olaraq 40000 erməni Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində məskunkunlaşdırıldı. 1829-cu ilin "Ədirnə" sülhünün nəticələ-

rinə görə isə, Osmanlı İmperiyası ərazilərində yaşayan 90000 erməni də Azərbaycanda yerləşdirildi. Onlar əsasən Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ xanlıqlarında məskunlaşdırıldılar. Məşhur rus diplomati, Rusiya imperiyasının İranda səfiri olmuş A.S.Qriboyedov ermənilərin cənubi Qafqaza köçürülməsində aktiv iştirak etmişdir. Məşhur rus diplomati və yazarı A.S.Qriboyedov yazdı: "Erməni əhalisi əsasən müsəlman torpaq sahiblərinin ərazilərində yerləşdirilirdi və onlar yavaş-yavaş müsəlman əhalisini ərazilərdən sıxışdırıb çıxarmağa başlamışdır. Biz, həmiçinin, müsəlman əhalisini düşdüyü çətin vəziyyətlə barışdırmağa və onları inandırmağa çalışmalıyıq ki, bu çətinliklər uzun sürməyəcək və ermənilər müvəqqəti onlara yaşamağa icazə verilən ərazilərdə daimi olaraq qalmayacaqlar." Rus imperiyasının hakim dairələri Cənubi Qafqazda yeritdikləri müstəmləkə siyasetində ermənilərə çox bel bağlayırdılar. Amerika alimi Castin Makkartinin yazılarında Cənubi Qafqazda, daha doğrusu, Azərbaycanda erməni koloniyalarının yaradılması haqqında bunları demişdir: "1828 və 1920-ci illər arasında yerlərdə əhalinin demoqrafik tərkibini ermənilərin xeyirinə dəyişmək siyaseti nəticəsində iki milyondan çox müsəlman məcburi olaraq yaşadığı ərazilərdən sür-

gün edilmiş və yüz minlərlə insan isə qətlə yetirmişdir. Ruslar iki dəfə 1828 və 1854-cü illərdə Şərqi Anadoluya hücum etmiş, lakin hər iki halda geri çəkilməyə məcbur olmuşlar. Geri çəkilərkən onlar özləri ilə 100000 erməni də Qafqaza gətirmiş və yurdlarından qovulmuş və məhv edilmiş türklərin (azərbaycanlıların) yerlərində yerləşdirmişdilər." Onu da bildirmək lazımdır ki, 1877-1878-ci illər müharibəsində, ruslar Qars–Ardağan vilayətini zəbt etmiş, müsəlmanları qovaraq onların yerində 70000 erməni məskunlaşdırılmışdır. 1895-1896-ci illərin hadisələrində isə təxminən 60000 erməni Qafqazda məskun edilmişdir və birinci dünya müharibəsi illərində miqrasiya balanslı şəkildə davam etmiş, Şərqi Anadoludan olan 400000 erməni Qafqazın 400000 müsəlman əhalisinə dəyişdirilmişdir. Amerikalı alimin isə, göstərdiyi rəqəmlərə görə, 1828 və 1920-ci illər arasında Azərbaycana 560000 erməni köçürülmüşdür. Bununla da Şərqi Qafqazın ruslar tərəfindən işğalı nəticəsində Azərbaycan torpaqlarında – Araz çayının şimalında erməni əhalisi sürətlə artmağa başladı. Bununla bağlı diqqətəlayiq bir faktı da Z. Balayanın özü etiraf etmişdir: "Onun (Yerevanın) əhalisi başqa yerlərdən gəlmələrdir. Əslində, həqiqi Yerevanlı yoxdur". Akademik A. İ. İonisian yazır ki, "Yerevan şəhərinin əhalisinin

yalnız dörddə biri ermənilərdir, azərbaycanlılar burada mütləq üstünlük təşkil edir". Rus imператорu I Nikolayın 21 mart 1828-ci ildə verdiyi fərmanına görə Azərbaycanın Naxçıvan və İrəvan xanlığı ləğv olunmuş, onların yerində rus hakimləri tərəfindən idarə olunan "Erməni mahalı" adlanan yeni inzibati qurum yaradılmışdır. 1849-cu ildə bu mahalın adı dəyişdirilərək Yerevan quberniyası qoyulmuşdur. Ərazilərinin genişləndirilməsi məqsədini güdən ermənilər 1836-ci ildə Rusların köməyi ilə Azərbaycanda o zaman fəaliyyət göstərən Alban patriarxat kilsəsinin ləğv olunmasına və onun mülklərinin erməni kilsəsinə verilməsinə nail oldular. Bir qədər sonra keçmiş Alban dövlətinin qərb əraziləri, daha dəqiq desək, Qarabağ regionu ermənilərin XIX əsrдə davam edən six məskunlaşması nəticəsində dövlətçiliyini və dini müstəqilliyini itirdi və həmin yerlərin əhalisinin qreğorianlaşdırılması, yəni erməniləşdirilməsi prosesi başlandı. Bu açıq həqiqət hələ XIX əsr də bəlli idi. Məşhur rus tarixçisi V. L. Veličko yazdı: "Səhvən erməni adlandırılın, əslində isə, erməni-qreğorian təriqətini qəbul edən və yalnız üç-dörd əsr əvvəl erməniləşmə prosesinə qədəm qoyan əhali müstəsnalıq təşkil edirdi". Bunu erməni müəllifi B. İşxanyan da təsdiq edərək yazdı: "Dağlıq Qarabağda məskunlaşmış er-

mənilərin bir qismi yerli olub qədim Alban xalqının nəsilləri, bir qismi isə Türkiyə və İrandan qaçmış, təqib və təzyiqlərdən sığınacaq tapmış erməni əhalisidir." Onu da vurğulamaq vacibdir ki, ermənilər Zaqafqaziyaya köçürülrəkən onların harada yerləşdirilməsinə xüsusi diqqət verilirdi. A.S.Qriboyedov yazırıdı: "Rus ordusunun tutduğu rayonlardan – Təbriz, Xoy, Salmas və Marağadan bütün erməniləri Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ vilayətlərinə köçürmək lazımdır. Qriboyedovun bu tövsiyəsi layiqincə yerinə yetirildi. Şavrov isə öz əsərində qeyd edirdi ki, ermənilər erməni əhalisinin cüzi miqdarda olduğu Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı xəzinə torpaqlarında yerləşdirildi. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi (Dağlıq Qarabağ nəzərdə tutulur) və Göyçə gölünün sahilləri bu ermənilərlə məskunlaşmışdır. Beləliklə, ermənilərin köçürülməsi ilə adları çəkilən ərazilərin etnik tərkibi dəyişdirilməyə başladı.

1823-cü il məlumatına görə, Qarabağ vilayətinin (keçmiş Qarabağ xanlığının ərazisi) 20 minə yaxın ailəsindən cəmi 1,5 minini erməni ailəsi təşkil edirdi. Köçürmədən sonra əhalinin etnik tərkibi kəskin şəkildə dəyişir. 1832-ci ildə azərbaycanlılar Qarabağ əhalisinin 64,8 %, ermənilər isə 34,8% təşkil etmişdir. Rusiya bu siyaseti məqsədyönlü şəkildə dəyişməklə davam etdirilməyə başladı. XIX əsrin 80-ci illərində Şuşa qəzasında əhalinin milli tərkibində azərbaycanlılar 41,5%, ermənilər isə 58,2% oldu. Rusiyada əhalinin 1897-ci il siyahıya alınmasına görə bu rəqəmlər 45 və 53%, 1917-

ci ildə isə 40,2 və 52,3% olmuşdu. 1918-1920-ci illərdə Ermənistən Respublikasının törətdiyi azərbaycanlı qırğınları Qarabağı da əhatə etmişdi. 1923-cü ildə isə Dağlıq Qarabağ Muxtar Respublikasını təşkil edərkən tarixi ədalətsizliyə yol verildi, Qarabağın dağlıq və aran hissəsi süni şəkildə bir-birindən ayrıldı, erməni əhalisinin konsolidasiyası üçün əlverişli şərait yaradıldı, azərbaycanlıların demoqrafik mövqeyinə ciddi zərbə vuruldu. XX əsrin 20-60-cı illərində yəni, 1926, 1959, 1970, 1979-cu illərdə keçirilmiş siyahiya almalara görə DQMVNIN azərbaycanlı və erməni əhalisi müvafiq olaraq 10,1 və 89,1%; 13,8 və 84,4%; 18,1 və 80,5%; 23,0 və 75,9% olmuşdur. Dağlıq Qarabağ erməniləri 1978-ci ildə köçürülmələrinin 150 illiyini qeyd etmiş, bu münasibətlə Mardakert – Ağdarə rayonunun Marağaşen – Leninavan kəndində xüsusi abidə qoymuşdular. Ermənilərin köçürüldüyü qeyd edildiyi kimi həm Rusyanın, həm də Ermənistən siyasi mənafələri ilə bağlı olmuşdur. Minlərlə erməni hər iki dövlətin bu fitnəkar siyasetinin düşünülmüş qurbanı olmuşdur. İqtisadi mənafə ilə bağlı olan məsələlərdə çox pərgar olan ermənilər bu siyasi oyunların acınacaqlı nəticələrindən dərs ala bilməmiş, Rusiya və Ermənistən liderlərinin onlar üçün müəyyən etdiyi fitnə və xəyanət rolunu hə-

mişə canla-başla və amansızlıqla yerinə yetirmiş, hər dəfə də bu əməllərin qanunauyğun nəticəsi kimi milli məğlubiyyət və faciəyə düşər olmuşlar. Bu fitnəkarlığın başlıca obyekti olan Türkiyə və Azərbaycan müəyyən çətinliklərə baxmayaraq həmişə bu imtahandan uğurla çıxmışdır. Tariximizin diqqətçəkən səhifələrindən biri də ermənilərin Naxçıvana köçürülməsi siyaseti ilə bağlıdır. Çar Rusiyası siyasetində ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürmə siyasetində Naxçıvan bölgəsinə də xüsusi yer ayrılmışdır. Rusiyada bu siyasetə haqq qazandırmaq üçün İrəvan və Naxçıvan kimi tarixi Azərbaycan ərazilərini erməni torpağı kimi qələmə verməkdə davam edirdi.

Çar I Nikolay (1825-1855) İrəvan və Naxçıvan xanlıqları əsasında qurama "Erməni vilayəti" yaradılması haqqında 1828-ci ilin martında fərman vermişdi. Lakin qısa bir müddət sonra, 1840-ci ildə bu vilayəti ləğv etmiş, beləliklə, həmin ideyanın doğru olmadığı təsdiq olunmuşdu. Buna baxmayaraq, 1828-1831-ci illərdə Naxçıvan bölgəsinə xeyli miqdarda erməni köçürülmüşdü. Naxçıvan vilayəti və Ordubad dairəsinə İrandan 2387 ailə, yaxud 11992 nəfər (6339 kişi, 5653 qadın), Türkiyədən 8 ailə, yaxud 27 nəfər (17 kişi, 10 qadın) köçürülür. Qriboyedovun ermənilərin İrandan Naxçıvana köçürülməsinə dair faktları Şopendən müəyyən qədər fərqlənir. Şopen İrandan Naxçıvana köçürünlərin ümumi sayının 2387 ailə (Naxçıvan əyaləti üzrə 2137, Ordubad dairəsi üzrə 250 ailə) olduğunu göstərirse, Qriboyedov da bu rəqəmlər müvafiq olaraq 2551 (+164), 2285 (+148) və 266 (+16) təşkil edirdi. Qriboyedovun təqdim etdiyi cədvəl ermənilərin haradan haraya köçürülməsini də aydınlaşdırır. Cədvəldən aydın olur ki, Naxçıvan əyalətinə köçürünlən 2285 ailədən 416-sı (18,2 %) Naxçıvan şəhərində məskunlaşmışdı. Qalan ailələr Naxçıvan əyalətinin 43, Ordubad dairəsinin 5 kəndində yerləşmişdi. Qriboyedovun təqdim etdiyi cədvəlin mühüm cəhətlərindən biri də ondan

ibarətdir ki, o, Naxçıvana köçürülən ermənilərin yaş və cins kimi vacib demoqrafik göstəriciləri haqqında təsəvvür yaratır. Köçürülən ermənilərin (13160 nəfər) 6954 nəfərini (52,8 %) kişilər təşkil edirdi. Kişilərə dair məlumat iki yerə bölünmüş, burada böyükəklər və kiçik yaşıllar ayrılmışdır. Bu rəqəmlər də, əslində, ciddi informasiya mənbəyidir. Köçürülən ermənilərin 4459 nəfəri (64,12 %) böyükəklər, 2495 nəfəri (35,88 %) kiçik yaşıllar idi. Bu fakt köçürülən ermənilər içərisində demoqrafik artım potensialını göstərir. Köçürülən ermənilərin 6206 nəfərini (42,2 %) qadınlar təşkil edirdi.

1919-cü ildə Mikoyan Stalinə yazdı ki, ermənilər “böyük Ermənistən” yaratmaq xülyasındadırlar.

O zaman ermənilər Rusyanın dəstəyi ilə iyrənc ideyalarını reallığa çevirməyə çalışırdılarsa, bu gün də bu xülyanı ABŞ və Fransadan böyük dəstək almaqla həyata keçirməyə cəhd göstərirlər. Sovet dövründə ermənilər

“böyük Ermənistan” yaratmaq planını gündəmdən çıxarmışdır. Çünkü rəsmi Moskva ermənilərin bu məkrli planına dəstək verməsi ilə imperiyanın gözləniləndən tez dağılacağından ehtiyat etmişdir. Amma ermənilər zaman-zaman planlarının həyata keçirilməsi üçün səylərini davam etdirmişlər. Xüsusilə də 1980-ci ilin əvvəllərində bu məsələni daha qabarlıq formada ortaya atmışdır. Amma Azərbaycanın Ümumilli Lideri Heydər Əliyevin böyük bacarığı nəticəsində bu məsələ gündəmdən çıxarıblar. Ermənilər Heydər Əliyevin Sovet İttifaqı Mərkəzi Komitəsindən (MK) uzaqlaşdırılmasına qədər gözlədilər və Ulu Öndər MK-dən uzaqlaşdırıldan sonra yenidən məkrli planlarını qabartmağa başladılar.

Haşıyə çıxaraq qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər bütün vasitələrdən, o cümlədən ordan-burdan köçürülüb, gələn haykanuşlardan da istifadə etməklə “böyük Ermənistan” yaratmağa səylər göstərmişlər. Biz isə dili- dini bir olan Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızla birləşməyə tərəddüdlər etmişik. Nədəndir ki, bu birləşməni farslar və ruslar arzu etməmişlər. Nədəndir ki, ermənilər bu birləşmədən sonra ayaqlar altında qala biləcəklərindən qorxmuşlar. Məhz buna görə də 1943-cü ildə tarixi şəraitə əsasən ələ düşən fürsət- Şimali Azərbaycanla

Cənubi Azərbaycanın birləşməsi baş tutmamışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, o zaman birləşmə ilə bağlı bütün məsələlər öz həllini tapmışdır. Təbrizi Azərbaycana birləşdirmək üçün İrana gedən Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində görkəmli alimlərimiz Əziz Əliyev və İmam Mustafayev də olmuşdur. Onların xatirələrində də bu məsələ qeyd olunub. Amma birləşmə planı erməni-rus maraqlarının üst-üstə düşməsi səbəbindən pozulmuşdur. Planın pozulmasında Mikoyanın böyük xidməti olur. Mikoyan hiyləgərliliklə, uydurulmuş yalanları ilə Stalinin Cənubi Azərbaycanla Şimali Azərbaycanın birləşməsinə “yox” deməsinə inandırıa bilmişdir. Erməni ideoloqu deyir ki, Cənubi Azərbaycan əraziləri ilə Şimali Azərbaycan birləşərsə, onda 30 milyonluq Azərbaycan dövləti formalaşacaq. Bununla da, Ermənistən ayaqlar altında qalacaq. Yəni ermənilərin maraqları imkan vermirdi ki, cənubdakı torpaqlarımızla Şimali Azərbaycan torpaqları birləssin. Baxmayaraq ki, Cənubi Azərbaycanda hərəkat oldu və demokratik dövlət quruldu. Sonda Pişəvəri hərəkatının nümayəndələri Azərbaycana gəldi və onlar burda öldürüldülər. Bundan sonra ABŞ-ın təzyiqi və ermənilərin hiyləgər planı hesabına sovet qoşunları İrandan çıxarıldı. Hətta ABŞ

prezidenti Trumen 21 mart 1946-cı il tarixində SSRİ-yə ultimatum verərək, Stalindən sovet hərbi qüvvələrinin İrandan çıxarılmasını tələb etmişdir.

Sovetlər dönməmində də arada- bir azgınlıq edən ermənilər Dağlıq Qarabağa uğursuz iddiallarda ediblər. 1945-ci ilin payızında Ermənistana KP MK-nın katibi A.Arutyunov ÜİK(b)P MK-nın müzakirəsinə Dağlıq Qarabağ Vilayətinin Ermənistana verilməsi barədə təklif - layihə təqdim edir. Təklifdə xüsusi vurğu ilə bildirir ki, Dağlıq Qarabağın əhalisinin eksəriyyəti ermənilərdən ibarət olduğu üçün həmin ərazi Ermənistana verilməlidir. Bu zaman ÜİK(b)P katibliyi Azərbaycan KP MK katibi M.C.Bağirovun rəyini öyrənmək üçün ona müraciət edir.

A.Arutyunovun məktub-layihəsindəki dəlil-ləri alt-üst edən M.C.Bağirov bildirir ki, əgər ermənilərin əsas götürdükləri səbəbə görə Yuxarı Qarabağın Ermənistana verilməsi məqbul sayılırsa, nə olar, qoy DQMV-nin Şuşa rayonu istisna olunmaqla ərazisi Ermənistana verilsin. Ancaq bir şərtlə. Elə bu arqumentə-amilə əsaslanaraq azərbaycanlıların yaşadığı Vedi, Qarabaqlar və Yeğeqnadzor rayonları Naxçıvana birləşdirilsin, habelə, vaxtilə Gürcüstana və Dağıstanaya verilən Azərbaycan torpaqları geri qay-

tarılsın. Bu tutarlı tələb qarşısında aciz qalan ermənilər iddialarından geri çekilir.

Bir məsələni də vurğulayaq ki, Qarabağ məsələsinin 1988-ci ildə gündəmə gəlməsi da-ha çox SSRİ-nin dağılmasına xidmət edən bir layihə idi. Bu layihənin əsas məqsədi SSRİ-ni dağıtmak üçün separatçılıq mövqeyindən istifadə etdilər. O zaman deyirdilər ki, Mirzə Xəzər Azərbaycanın dərdini çəkir. Əslində, belə deyildi. Onun əsas məqsədi, yəni “Azadlıq” radiosunda 1918-1920-ci illərdə baş vermiş hadisələri dilə gətirməkdə məqsədi hər iki tərəfi (Azərbaycan və Ermənistən tərəflərini) qızışdırmaq idi. Bu faktdır ki, Qarabağ münaqişəsini Rusiya ssenariləşdirdi. Bu günə qədər bu ssenarinin arxasında Rusiya durur. Qərb isə Qarabağ münaqişəsinə ikili yanaşma nümayiş etdirir. Münaqişə həll edilərsə Azərbaycan regionun lider dövlətinə çevriləcək. Ona görə də Qarabağ məsələsinin həll olunmamasında bəzən RF ilə ABŞ-ın maraqları üst-üstə düşür. Burada xristian sevgisi də var. İranla Fransanın (bax-mayaraq ki, bunlar biri-birinə düşmən dövlətlərdir) Azərbaycana qarşı sərgilədikləri mövqe də eynidir. Qarabağ probleminin yaranması ictimai-siyasi baxımdan araşdırılanda, aydın olur ki, Qarabağ siyasi qurbanıdır. Bu siyasi qurbanın ilkin ssenarisi

ABŞ-da hazırlanmışdırsa, sonrakı davam ssenarisi Moskvada həyata keçirildi. Bu günə qədər də həmin ssenarinin əks istiqamətdə aparılmaması üçün adlarını çəkdiyimiz dövlətlər icazə vermir. Hər iki dövlət ATƏT-in Minsk Qurupunun həmsədr dövlətidir. Minsk Qurupunun digər həmsədr dövləti olan Fransa gah Azərbaycanın yanında, gah da işgalçi Ermənistən yanında olmaqla öz maraqlarını təmin edir. Yenə də qayıdaraq o məsələyə. Vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan Xalq Cəbhəsi hakimiyyətinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsini beynəl-miləlləşdirməsi yanlış idi. O zaman ideya və seçim ondan ibarət olmuşdur ki, münaqişəni beynəlmiləlləşdirməklə Ermənistəni diz cökməyə məcbur etmək olar. Bunun üçün hətta Kəlbəcərin müdafiəsinin zəif təşkil olunmasına da məraq göstərildi. Nəticədə, Kəlbəcər işgal edildi. Amma real fakt ondan ibarətdir ki, Kəlbəcəri və digər ərazilərimizi erməni dövləti işgal edib (1993-cü il aprel ayının 30-da Kəlbəcərin işğalı ilə bağlı BMT Təhlükəsizlik Şurası 822 sayılı qətnamə qəbul edib). İşgalı Rusyanın yardımı ilə Ermənistən həyata keçirib. Bu, həqiqətdir. O da həqiqətdir ki, Kəlbəcərin işgal edilməsi Azərbaycandakı hakimiyyətin səriştəsizliyinin nəticəsi idi. O zaman AXC hakimiyyətinin prosesləri proqnozlaşdırıb, ondan nəticə çıxara bilməməsi,

xüsusilə də, təhlükəsizlik sahəsində cavabdeh olan şəxslərin siyasi səriştəsizliyi Kəlbəcərin işgalına gətirib çıxartdı. Onların beynəlxalq siyasetdə buraxdıqları kobud səhvleri Azərbaycanın faciəylə üzləşməsinə səbəb olub. Belə ki, Rusiyası düşmən elan etmək, Cənubla Şimali Azərbaycanı birləşdirmək, Çinə bayraq sancacaqları barədə anormal fakir səsləndirmək, Özbəkistan rəhbərliyini türkçülüyə bağlılığı olmamaqda günahlandırmaq və bu kimi qeyri-ciddi bəyanatlar vermələri, nəhayətdə, dünyani "Azərbaycanın atom bombası var" deyə hədələmələri Azərbaycanın regionda izolyasiya olunmasına gətirib çıxartdı. Bir yandan Ermənistən torpaqlarımızı işğal etmək üçün hücuma keçir, o biri tərəfdən Rusiya, Özbəkistan və digər dövlətlərlə düşməncilik münasibətləri yaranır. Bir sözlə, AXC hakimiyyəti Azərbaycanı arzuolunmaz problemlərlə üz-üzə qoymuşdu. Bütün bunların fonunda Dağlıq Qarabağ münaqişəsini beynəlmiləlləşdirmək, demək olar ki, Azərbaycanın torpaqlarının daha geniş ərazidə işgalına gətirib çıxartdı. Ona görə ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ATƏT-in Minsk Qrupuna həvalə olunmaqla problem üçpilləli problemə çevrildi. Yəni artıq onun həlli, lokal və regional deyil, qlobal münaqişəyə çevrildi. Bu halda isə problemin həllinə nail olmaq üçün Rusiya, İran, Türkiyə, Fransa,

ABŞ, Avropa Birliyi və NATO-nun maraqları əhatə olunmalıdır. Fikir verin, nə qədər mövqelər və maraqlar üst-üstə düşməlidir ki, Dağlıq Qarabağ problemi həllini tapsın. Halbuki 1992-ci ildə bu problem daha dar çərçivədə həll oluna bilərdi. Necə ki, sonrakı mərhələlərdə yaranan və heç də Dağlıq Qarabağ problemindən ağırlı olmayan problemləri daxili məsələ olaraq həll edildi.

1993-cü ildə Şimalda “Sadval”, Cənubda isə qondarma “Talış-Muğan Respublikası” məsələsi meydana gələndə, Ulu Öndər Heydər Əliyev çox böyük ustalıqla bu məsələni həll etdi. Lakin Dağlıq Qarabağ separatçılarına qarşı Elçibəy hakimiyyəti bu cür addım atmadı. Elçibəy hakimiyyətinin ən böyük günahı o oldu ki, onlar bu məsələni beynəlmiləlləşdirtilər. Bu da onların siyasi səriştəsizliyinin nəticəsi idi. Dağlıq Qarabağ məsələsini beynəlmiləlləşdirmək böyük səhv idi. Azərbaycan ordusu Xankəndinin 15 km yaxınlığında idi və Kəlbəcərə yol açılmışdır. 1993-cü ilin yanvar ayının 15-nə qədər ərazi-lərimiz işğaldan azad olunurdu. Həmin zaman orada hətta rus qoşunları da vardi. Lakin Rusiyanın vəziyyəti ağır olduğundan, ermənilərə heç bir köməklik göstərə bilmirdi. Fevral ayında Xalq Cəbhəsi bəyanat verdi və həmin bəyanatdan sonra onlar ordunu geri çəkdilər. Bütün bu

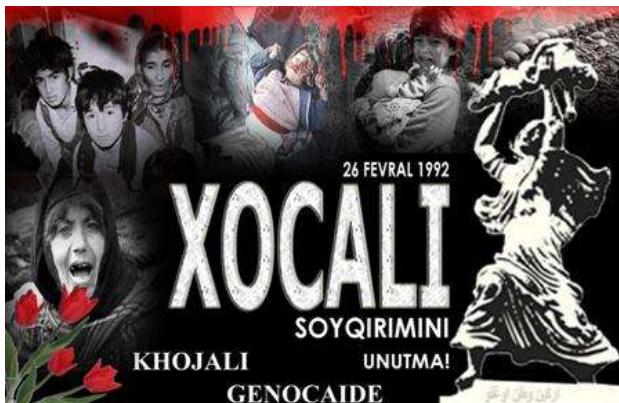
məsələlərin üstündən 20 il vaxt keçir. Niyə bu məsələlərə aydınlıq gətirilmir? Niyə tarixçilərimiz susur? Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, o zamankı AXC-Müsavat hakimiyyəti bununla millətə ziyan vurmuş oldu və bu, bağışlanmazdır. Müharibə bir dövlətin başqa dövlətə elan etdiyi rəsmi hüquqi aktdır. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisində separatçılıq baş qaldırmışdı və bu məsələni daxili məsələ olaraq asanlıqla aradan qaldırmaq olardı. Əgər həmin zaman hakimiyyətdə olanlar Ulu Öndər Heydər Əliyevi hakimiyyətə dəvət etsəydiłər, bu problemlər baş verməyəcəkdi. Amma AXC hakimiyyəti belə bir addım atmadı.

Yenə qayıdaraq o ağrılı məsələyə. Yəni, Dağlıq Qarabağ münaqışəsini beynəlmiləlləşdirmələri AXC hakimiyyətinin səriştəsizliyinin nəticəsi idi. Onları həm də aldanılıqlarını düşünlərlər. Amma bütan hallar da səhvələr bağışlanmazdır. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, 1948-ci ildə İsrail və Fələstin dövlətlərinin yaradılması üçün Fələstinə 60, İsrailə isə 40 faiz ərazi verilirdi. Bununla bağlı BMT-nin qətnaməsi dəvardı. Fələstinlilərin səhvi nəticəsində torpaq sərhədləri 60 faizdən 25 faizə endi. Çünkü fələstinlərin səhvindən istifadə edən İsrail müharibə yolu ilə Fələstin torpalarını işğal etdi. Hələ də İsrail işğal etdiyi Fələstin torpaqlarını

azad etməyib. Baxmayaraq ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası bir necə dəfə işğal edilən Fələstin torpaqlarının azad edilməsi haqqında qətnamələr qəbul edib. AXC hakimiyyəti bunu bilir və görürdü. Təcrübəsizlikdən, səriştəsizlikdən millətə sağılmayacaq yara vururdular. Bu isə bağışlanmazdır. Qanunvericilikdə də var. Qanunu bilmədən cinayəti törətmək heç kəsi cəzadan xilas etmir. Bunu Elçibəy hakimiyyəti bilməli idi. Bilmirdisə, niyə prezident seçilməyə səy göstərirdi?

Nəzərə almaq lazımdır ki, 1993-cü ilin fevral ayına qədər Azərbaycan Dağlıq Qarabağın 60 faizinə tam nəzarət edirdi. Keçmiş Hadrut rayonunun cəmi bir kəndi erməni işğalında qalmışdır. Əgər əvvəllər Hadrutla Ermənistən arasında məsafə 15 km idisə o, 50 km çatdırıldı. Bütün Ermənistəna yaxın olan sərhəd kəndləri azad edildi. Aparılan uğurlu hücumun qarşısı birdən-birə dayandırıldı. Niyə? Bax, bu sualın cavabını hələ də AXC-nin hakimiyyətdə olmuş nümayəndələri bu günə qədər cavab verməyiblər.

XOCALI SOYQIRIMINI DÜNYA MİQYASINDA TANIDA BİLİRİKMİ?

Dünya yaranandan bu günədək soyqırımı hallarına çox rast gəlinib. Xüsusən, baş verən soyqırımlar müharibələrə, daxili etnik və dini toq-quşmalara, müstəmləkə imperiyalarının yaradılmasına xas olan əlamətdir. Orta əsrlər tarixində müstəmləkə siyaseti aparan şahlıqlar insanlara qarşı ən qəddar cinayət üsullarından istifadə etməkdən çəkinməmişlər. Bununla digər xalqların

da gözlərini qorxutmaq və müqavimət niyyətində olan əhalini qeyri-şərtsiz təslim olmağa vadar etmək olub. Tarixi mənbələrə əsaslanaraq, demək olar ki, Amerika aborigenlərinin soyqırımı bəşər tarixində ən genişmiqyaslı soyqırımı hadisəsidir. Məhv edilmiş insanların sayı 10 milyon-lardır. Avstraliya aborigenlərinin soyqırımı da həyata keçirilmişdir. Belə ki, 1788-ci ildən başlayaraq Avstraliyada Avropa müstəmləkəciliyi məskunlaşmağa başladılar. O zaman yerli aborigenlərin sayı təxminən 750000 nəfər təşkil edirdi. Lakin 1911-ci ildə onların sayı cəmi 31000 nəfər idi. Onların əksəriyyəti xəstəlikdən, deportasiyadan, qətliamondan və acliqdan həlak oldu. Almanlar tərəfindən Namibiyanın yerli xalqlarının məhv edilməsi nəticəsində 65000 xerero (onların 80 faizi) və 10000 nama (onların 50 faizi) həlak olmuşdur. 1985-ci ildə BMT Namibiya yerli xalqlarının məhv edilməsi cəhdini XX əsrin birinci soyqırımı aktı kimi qiymətləndirdi. 2004 ildə Almaniya hakimiyyəti Namibiyada soyqırımının törədilməsini etiraf etdi və rəsmi üzr istədi.

XX əsrin ən səs-küylü genosid faktlarına nasist Almaniyası tərəfindən yəhudilərin məhv edilməsini (Xolokost), almanların tərtib etdiyi "Ost planı"nı, İkinci Dünya müharibəsi zamanı Paveliçin xorvat rejimi tərəfindən serblərin məhv edilməsini, Yaponiya ordusu tərəfindən törədilmiş beynəlxalq cinayətləri (müharibə bitdikdən sonra müttəfiqlər tərəfindən hərbi cinayətlərin törədilməsində ittiham olunan təxminən 5000 yapon hərbçisi üzərində məhkəmə prosesləri keçirilmiş və onların 4400 nəfəri məhkum edilmiş, 1000 nəfərinə isə ölüm cəzası kəsilmişdir), 1975-1979 illərdə Pol Pot və İyenq Sari rejimi tərəfindən Kambocada 3 milyona qədər insanın məhv edilməsini, 1994-cö ildə Ruandada baş vermiş soy-

qırımıını (bunun nəticəsində 800 minə yaxın insan həlak olmuşdur), 1995 - ci ildə Srebrenisada Bosniya müsəlmanlarının Bosniya serbləri tərəfindən kütləvi qırğınını, Darfurda yerli əhalinin soyqırımı (BMT hesablamalarına əsasən, həlak olanların sayı 180 mindən artıqdır) və s. aid etmək olar.

Qəbul edilən qərarlara və yuxarıda qeyd olunan prinsiplərə əsasən, demək olar ki, ermənilərin 1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə Xocalı şəhərində törətdikləri kütləvi insan qətləyi soyqırımı aktları kateqoriyasına aiddir. Ermənilərin törətdiyi bu soyqırımı nəticəsində 613 nəfər azərbaycanlı, o cümlədən, 63 açıqlı uşaq, 106 qadın, 70 qoca qətlə yetirilmişdir. 8 ailə bötövlükdə məhv edilib, 25 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq valideynlərindən birini itirmiş, 487 nəfər yaralanmış, onlardan 76-sı uşaq, 1275 dinc sakin əsir götürülmüş, 150 nəfər isə itkin düşmüşdür.

Xocalı hadisələrini beynəlxalq hüquq əsasında soyqırımı cinayəti aktı kimi tövsif etməyə imkan verir: 1. BMT Baş Assambleyası tərəfindən 260 A (III) sayılı qətnamə ilə qəbul edilmiş 9 dekabr 1948-ci il tarixli "Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və ona görə cəzalar" Konvensiyası. 2. Nörnberq Hərbi Tribunalının Nizamnaməsi. 3. Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Yuqoslaviya üzrə Nizamnaməsi (maddə 4). 4. Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Ruanda üzrə Nizamnaməsi (maddə 1). 5. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin statusu (maddə 6).

6) Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi (maddə 103).

7) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" 26 mart 1998-ci il tarixli Fərmanı.

XOCALI HADİSƏLƏRİNİN BEYNƏLXALQ HÜQUQ TƏRƏFİNDƏN "SOYQIRIMI" CİNA-YƏT KİMİ TANINMASININ HÜQUQI NƏTİCƏ-LƏRİ Beynəlxalq hüquq soyqırımı cinayəti ilə bağlı müəyyən etmişdir: 1. Soyqırımı cinayəti tövərətmiş şəxslərin cinayət təqibi və cəzalandırılması qəçilməzdür. 2. Cinayət tərkibi təkçə soyqırımı aktının tövədilməsi deyil, həm də soyqırımı tövədilməsi məqsədi ilə sui-qəsd, soyqırımın tövədilməsinə birbaşa və açıq şəkildə təhrikçilik, soyqırımı tövədilməsinə qəsd və soyqırımında iştirakdır. 3. Soyqırımı tövərətmiş şəxslərə universal yurisdiksiyanın prinsipləri tətbiq edilməlidir. 4. Soyqırımı cinayəti tövədilərkən əmrin icrasına istinad etmək məsuliyyətdən azad etmir. 5. Rəhbərlər soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması üzrə hərəkətləri həyata keçirmədiklərinə görə məsuliyyət daşıyıırlar. 6. Soyqırımı cinayətlərinə cinayət məsuliyyətinin tətbiqinə cəlbətmə müddəti tətbiq edilmir. 7. Soyqırımı cinayətinə münasibətdə qanunun retroaktiv tətbiqinə yol verilir. 8. Soyqırımı cinayəti tövərətmiş şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmələri üçün tələb edən ölkəyə verilməlidirlər. Beləliklə, Xocalı şəhərində əhaliyə - ermənilər tərəfindən etnik azərbaycanlılara qarşı tövədilmiş hərəkətlər beynəlxalq hüquqi sənədlərə uyğun olaraq soyqırımı kimi tövsif olunur və

beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun olaraq bəşəriyyətə qarşı cinayətdir.

Bu gün Ermənistən işgalçı siyasetinə mərəz qalan bir milyondan çox azərbaycanlı ağır şəraitdə yaşayır - onlar çadır şəhərciklərində, yığma evlərdə, yüksək vəqonlarında və yaşayış üçün uyğun olmayan digər yerlərdə sığınacaq tapmışlar. BMT Təhlükəsizlik Şurasının Azərbaycan Respublikası ərazilərinin Ermənistən orduşu tərəfindən işgalı ilə bağlı 1993-ci ilin aprelində qəbul etdiyi 822 sayılı, iyulda qəbul etdiyi 853 sayılı, oktyabrda qəbul etdiyi 874 sayılı və noyabrda qəbul etdiyi 884 sayılı qətnamələrə Ermənistən dövləti tam etinasızlıq göstərir və bununla da beynəlxalq birliyə hörmətsizlik göstərir. Dağlıq Qarabağ probleminin ədalətli həlli uğrunda Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi ardıcıl, prinsipial və qətiyyətli siyasi xətt, Azərbaycan Respublikasının konstruktiv mövqeyi dünya dövlətlərinə yaxşı bəllidir. Problemin sülh və danışıqlar yolu ilə həllinin əsas istiqamətləri 1996-ci ilin dekabrında ATƏT-in Lissabon Summitində dönyanın 53 dövləti tərəfindən bəyənilmiş və dəstəklənmişdir. Xatırlamaq lazımdır ki, Xocalı soyqırımı şahidlərinin ifadələrindən və aparılan araşdırımalar zamanı məlum olmuşdur ki, ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmiş azərbaycanlı uşaqların sinəsi yarılib ürəkləri

parçalanmış, eksər meyidlər isə tikə-tikə doğranmışdır. Təbii ki, bu cinayət cəzasız qalmayacaq.

BMT Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq cinayət törətmış fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün "ad hoc" qaydasında ilk dəfə 23 fevral 1993-cü il tarixli 808 nömrəli və 25 may 1993-cü il tarixli 827 nömrəli qətnamələrinə əsasən "1991-ci ildən keçmiş Yuqoslaviya ərazisində törədilmiş beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularına görə məsuliyyət daşıyan şəxslərin təqib edilməsi üzrə Beynəlxalq Tribunal" yaratmışdır. Bu tribunalın əsasnaməsi də təsdiq olunmuşdur. Keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının (KYBCT) birinci hökmü 29 noyabr 1996-ci ildə çıxarılmışdır. Ümumilikdə 144 məhkəmə prosesi keçirilmişdir (o cümlədən, 94-ü serblərə, 33-ü xarvatlara, 8-i Kosovo albanlarına, 7-si Bosniya müsəlmanlarına və 2-si makedoniyalılara qarşı). Həm də Haaqa Tribunalının ittihamları Bosniya serblərinin rəhbəri P.Mladiç və R.Karadiçə qarşı da irəli sürülmüşdür.

İkinci Beynəlxalq Tribunal Ruanda (RBCT) üzrə yaradılmışdır. Bu məhkəmənin vəzifəsi 1994-cü ildə Ruandada və qonşu ölkələrdə soyqırımının bəşəriyyət əleyhinə cinayətin araşdırılması idi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1994-

cü il noyabrın 8-də qəbul etdiyi 955 sayılı qətnaməsinə əsasən, "1994-cü ilin 1 yanvarından 31 dekabrına qədər Ruanda ərazisində və qonşu dövlətlərin ərazilərində törədilən soyqırımı və digər oxşar poçuntulara görə məsuliyyət daşıyan Ruanda vətəndaşları tərəfindən törədilən beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularına görə məsuliyyət daşıyan şəxslərin məhkəmə qaydasında təqib edilməsi üzrə Beynəlxalq Tribunal" yarandı və onun əsasnaməsi təsdiq olundu.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, ilk dəfə olaraq, kütləvi insan qətlamlarının soyqırımı sayılması təklifini 1933-cü ildə yəhudilər əsilli polşalı hüquqşunas Rafael Lemkin İspaniyada keçirilən cəza hüququnun eyniləşdirilməsinə dair V beynəlxalq konfransda irəli sürmüş və uzun müzakirələrdən sonra təklifini qəbul etdirə bilmışdır. Sonradan, yəni müharibənin Almaniyanın məğlubiyyəti ilə başa çatmasından sonra Nürnberg Beynəlxalq Hərbi Tribunalı nasistləri "insanlıq əleyhinə cinayətlərin" törədilməsi barədə qərar qəbul etdi. Qərarda "genosid" sözü ittihamnamə aktına daxil edildi. "Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında" BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1948-ci il tarixli qətnaməsi qəbul edilmişdir. Konvensiya 19 maddədən ibarətdir. İndiyədək dünyanın 153 ölkəsi bu Kon-

vensiyanı ratifikasiya etmişdir. 31 may 1996-cı ildə Azərbaycanın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış qərarla bu Konvensiyaya qoşulduğunu bəyan etmişdir. 25 iyun 1996-cı ildə isə Azərbaycan parlamenti bu qanunu ratifikasiya etmişdir. Konvensiya soyqırımıni beynəlxalq hüquq normalarını pozan cinayət əməli kimi tövsiyə etmişdir. Həmin Konvensiyanın 1-ci maddəsində qeyd olunur ki, raçılığa gələn tərəflər sülh və yaxud müharibə dövründə törədilməsindən asılı olmayaraq soyqırımının, beynəlxalq hüquq normalarını pozan cinayət olduğunu təsdiq edirlər və bu cinayətin qarşısını almaq və cəza tədbirlərini həyata keçirmək öhdəliyini götürürlər. Bu sənədi imzalamaş dövlətlər soyqırımının qarşısını almaq üçün tədbirlər görmək və ona görə cəzalandırmaq öhdəliklərini öz üçərlərinə götürmüşlər.

Soyqırımı anlayışının höquqi mənası BMT Baş Assambleyasının 9 dekabr 1948-ci il tarixli 260 A sayılı qətnamə ilə qəbul etdiyi "Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və ona görə cəzalar haqqında" Konvensiya ilə müəyyən edilmişdir ki, hər hansı milli, etnik, irqi və ya dini qrupların tam və ya qismən məhv edilməsi niyyəti ilə aşağıdakı hərəkətləri bildirir: - belə bir qrupun üzvlərinin qətlə yetirilməsi; - belə bir qrupun üzvlərinə ciddi bədən xəsarətləri və əqli

poçüunluq yetirilməsi; - hər hansı belə bir qrup üçün qəsdən onun tam və ya qismən məhvinə hesablanmış həyat şəraitinin yaradılması; - belə bir qrup arasında uşaq doğumunun qarşısının alınmasına hesablanmış tədbirlər; - uşaqların zorakılıqla bir insan qrupundan digərinə verilməsi. Soyqırımı cinayəti üçün xüsusi niyyətin olması zəruri element sayılır. Bu obyektiv soyqırımı cinayətinin digər analoji beynəlxalq cinayətlərdən fərqləndirir. Soyqırımı cinayətini təşkil edən əməllərdən hər biri şüurlu və əvvəlcədən düşünülmüş olur. Bu əməllər heç bir halda təsadüf və ya ehtiyatsızlıq nəticəsində törədilə bilməz. Soyqırımı cinayətinin təhlili zamanı onun 3 əsas hissəsi üzə çıxarılır: - məlum, milli, etnik, irqi və ya dini qrupun varlığı; - belə bir qrupun tamamilə və ya qismən məhv edilməsi niyyətinin olması. Soyqırımı qurbanlarının müəyyən edilməsinin həllədici əlaməti onların fərdiliyi deyil, məhz onların qrupa mənsubluğu; - niyyət qrupun məhv edilməsindən ibarət olmalıdır. Soyqırımı bütöv bir insan qrupunun mövcudluq hüququnu tanımaqdən imtina etməkdir. Ayrıca bir insanın qətlə yetirilməsi (soyqırımı) ayrıca bir fərdin yaşamaq hüququnu tanımaqdən imtina kimi xarakterizə olunur.

Azərbaycan parlamentinin erməni vandalizminin növbəti hissəsi olan Xocalı soyqırımının

dünya parlamentləri tərəfindən tanıdılması istiqamətində fəaliyyətsizliyi diqqətdən kənarda qala bilməz. Çünkü Xocalı soyqırımının tanıdılması üçün Azərbaycan parlamentində kifayət qədər komissiyalar, dostluq qrupları fəaliyyət göstərirlər. Mümkün deyilmi həmin qrup üzvləri gedib xarici ölkələrin parlamentlərində oturaraq, orada Xocalı soyqırımının tanıdılması istiqamətində iş aparsınlar. Onlara nə mane olur? Bəlkə dostluq qrupları adı altında qurulan biznes məraqlarına zərbə dəyə biləcəyindən çəkinirlər? Dərinə getmədən yalnız onu demək olar ki, Azərbaycan parlamentinin Xocalı soyqırımının tanıdılması istiqamətində kifayət qədər imkanları və rıçaqları mövcuddur. Yetər ki, bu imkanlardan və rıçaqlardan istifadə etmək üçün səylər göstərilsin.

Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə olaraq, 1965-ci ildə Uruqvay parlamenti qondarma "erməni soyqırımı"nı tanı'yıb. Yəni 95 illik mübarizə çərçivəsində ermənilər cəmi 26 ölkədə "erməni soyqırımı"nı tanıda bili blər. Azərbaycan parlamenti Meksika, Pakistan və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının parlamentindən başqa Xocalı soyqırımını tanıda bilməyib. Ən azı Türkiye Büyük Millət Məclisində Xocalı soyqırımını tanıtmaq mümkündür. Nədir bizə mane olan? İradə yoxsa, təpər çatmır? Bəlkə mübarizə əhval-ru-

hiyyəsi ölüb? Amma 2011-ci il oktyabrın 24-də Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasına qeyri-daimi üzv seçilməsi və 57-ci "Aurovision" musiqi yarışmasında Azərbaycanın qalib gəlməsi göstərdi ki, bizdə güc də, təpər də var, mübarizə əhval-ruhiyyəsi də kifayət qədər yüksəkdir. Sadəcə, hədəfləri müəyyənləşdirmək və maraqları həyata keçirmək üçün səylər göstərmək lazımdır.

İngilis jurnalisti Tomas de Val "Qarabağ" kitabında konkret olaraq göstərir ki, Xocalı soyqırımının törədilməsi ilə bağlı Serj Sarkisyana sual etdiqdə, o, Xocalı soyqırımını bilərəkdən töرətdiklərini etiraf edib: "Serj Sarkisyan dedi ki, azərbaycanlılar elə bilirdi ki, zarafat edirik, biz Xocalıda heç bir cinayət törətməyəcəyik. Amma biz azərbaycanlılara sübut etdik ki, bunu bacarıraq".

Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı həyata keçirən S.Sarkisyanın hakimiyyətə gətirilməsində Rusiya maraqlı olub. Burada da Türkiyənin ən böyük səhvi o oldu ki, S.Sarkisyana futbol diplomatiyası ilə hüquqi status verdi. Gərək Türkiyə əli minlərlə azəri türkünün qanına batan S.Sarkisyanı bir dövlət başçısı kimi tanımayayıdı.

Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və terror aktları törədən 30 erməni hazırda axtarışdadır. Onların arasında işgalçi ölkənin dövlət başçısı

S.Sarkisyanın və müdafiə naziri Seyran Ohanyanın da adları var. Hesab edirik ki, Sarkisyan kimi cinayətkarların cəzasız qalmamaları üçün Türkiyə də Xocalı soyqırımı rəsmən tanımalıdır. Bundan sonra beynəlxalq məhkəməyə müraciət edilməlidir ki, Xocalı faciəsi soyqırımı kimi tanınsın. Türkiyə bu addımı da atmir. Amma görünən odur ki, Türkiyə bir az çətinə düşən kimi Xocalı soyqırımı gündəmə gətirir.

Xocalı soyqırımının dünya dövlətləri tərəfindən tanıdılması istiqamətində aparılan təbliğat, hələlik, ancaq informasiya müharibəsi səviyyəsindədir. Bu məsələ informasiya müharibəsin-dən çıxaraq hüquqi müstəviyə keçməlidir.

TOPLAMIŞDIR

1988-ci ildə ermənilərin Topxana meşəsində ağacları kəsmələri Azərbaycan xalqının bir-ləşməsinə təkan oldu. Ümumi şəkildə desək,

Topxana xalqı bir bayraq altına toplamışdır. Həkimiyyətdə olanlar xalqla birləşməkdən sə, Moskvaya qucaq açmağa üstünlük verdi. Kamran Bağırovun Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illəri durğunluq illəri kimi dəyərləndirmək olar. Əsas siyasi proseslər Ə.Vəzirovun və A.Mütəllibovun hakimiyyətdə olduqları illərdə cərəyan edib. O zaman Sovet İttifaqının dağılması qaćılmaz idi. Ə.Vəzirov və A.Mütəllibov Moskvadan tamamilə asılı idilər. Ə.Vəzirov Azərbaycan dilini bilməyən xalqından ayrı düşmüş bir şəxsi idi ki, Moskva onu Azərbaycan MK-nın birinci katibi qoymuşdur. Əsasən, o, bir növ canişin kimi fəaliyyət göstərirdi.

Əbdürəhman Vəzirovun ən böyük bağışlanmaz səhvi onda ibarət idi ki, o, Ermənistandan qovulan 200 min azərbaycanlısı Dağlıq Qarabağda deyil, Bakıda məskunlaşdırıldı. Hansı ki, bu insanlar Ermənistanın dağlıq zonasında yaşamış və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan insanlar idi. Onları Dağlıq Qarabağda yerləşdirməklə orada demoqrafik vəziyyəti gücləndirmək olardı. Əgər 200 min qaćqın və məcburi köçküն Dağlıq Qarabağda məskunlaşardısa, oradakı bütün situasiya kökündən dəyişə bilərdi. Bununla da sonrakı münaqışələrin, həm də torpaqların işgalinin qarşısını almaq olardı. Ermənilər qarşılarda 200 minlik güclü qüvvə görəcəkdirlər.

Hansı ki, bu 200 minlik qüvvədə ermənilərə qarşı nifrət və qəzəb var idi. Onlar daha böyük qətiyyət və mübarizliklə vətənlərini qoruya bilərdilər. Ancaq onlar paytaxta gətirildi. Bununla Bakıda daxili situasiya gərginləşdi. Bu azmiş kimi Ə.Vəzirov heç bir siyasi iradə göstərmirdi, Moskvanın diqtəsi altında idi. Xalqdan ayrı düşməkdənse xalqın öününe çıxıb, ümumi düşmənə qarşı birləşməklə Dağlıq Qarabağ kimi fəlakətin qarşısını almaq olardı. Həm də 20 Yanvar faciəsi də baş verməzdi. 20-ci əsrin ən dəhşətli soyqırımı olan Xocalı genosidi də törədilməzdi. Ə. Vəzirovun dövründə qoyulan fundament Ayaz Mütəllibovun hakimiyyəti dövründə daha da dərinləşdi. Nəticədə, 20 Yanvar və Xocalı faciələri baş verdi.

1991-ci il noyabrın 20-də Martuninin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə uçan nümayəndə heyətini aparan vertolyot Qarəkənd üzərində terrora məruz qalır. Azərbaycanın dövlət katibi Tofiq İsmayılov, baş nazirin müavini Zülfü Hacıyev, dövlət müşaviri Məhəmməd Əsədov, baş prokuror İsmət Qayıbov, prezidentin mətbuat katibi Osman Mirzəyev, dövlət-hökumət xadimləri Vaqif Cəfərov, Vəli Məmmədov, Qurban Namazəliyev, DQMV hüquq-mühafizə, təhlükəsizlik orqanlarına başçılıq edən rusiyalı generallar daxil olmaqla 20-dən çox adam həlak olur. Bütün bunlar A.Mütəllibovun dövlət idarəetməsində yol verdiyi səhvlərinin acı faciəvi nəticələri olmuşdur. A.Mütəllibovu devirib, hakimiyyəti zəbt edən AXC iqtidarı da Azərbaycana yalnız uğursuzluqlar gətirdi. Qonşu dövlətləri hədələmələri regionda ölkəmizin təklənməsinə gətirib çıxartdı ki, bunun da acı fəsadlarını Azərbaycan xalqı yaşamalı oldu. Azərbaycanın dövlət olaraq özünüütəsdiqi və problemlərinin həlli yalnız Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra həll edilməyə başladı. Ümummilli liderin apardığı məqsəd-

yönlü, müdirlik siyaset nəticəsində Azərbaycan qurtuluşundan həlledici dönüşə qədəm qoydu.

AZƏRBAYCAN TARİXİNİN HEYDƏR ƏLİYEV DÖVRÜ

Hələ 1969-cu ildə Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-nin MK-nin birinci katibi seçiləndən respublikamızın inkişafının əsası qoyulmuşdur. Həyatın bütün sahələrində geniş islahatlar proqramlarının həyata keçirilməsi nəticəsində respublikamız aqrar respublikadan sənye bölgəsinə çevrildi. Dahi Öndər respublikamızın inkişafı, xalqımızın rifah halının yaxşılaşdırılması üçün zəruri olan ən vacib məsələlər barədə əvvəlcə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Ko-

mitəsinin Siyasi Bürosu, Mərkəzi Komitənin plenumları, Kommunist partiyasının qurultayları səviyyəsində əlverişli qərarlar qəbul edilməsinə nail olur, sonra da bütün xalqımızı həmin qərarların icrasına səfərbər edirdi. Azərbaycanı özü-özünü təmin edə bilən, müstəqil yaşamağa qadir olan və elmi-texniki cəhətdən yüksək tərəqqi etmiş bir ölkəyə çevirmək onun planlarının başında gəlirdi. Buna da nail olundu. İttifaq respublikaları arasında yalnız Azərbaycan və Rusiya özü-özünü təmin edən respublika olmuşdur. Bir sözlə, Vətənimizin müstəqilliyə gələn yolunu hələ o zaman Heydər Əliyev başlamışdı. 1970-1985-ci illərdə bütövlükdə respublika ərazisində yüzlərlə zavod, fabrik, istehsalat sahələri yaradıldı. 213 iri sənaye müəssisəsi işə salındı. Bir çox mühüm istehsal sahələrinə görə Azərbaycan Sovet İttifaqında aparıcı yerlərdən birini tuturdu. Azərbaycanda istehsal olunan 350 adda məhsul dünyanın 65 ölkəsinə ixrac olunurdu. Uzaq görən siyaset xalqımızda milli qürur, milli mənlik şüurunun, azadlıq, müstəqillik duyğularının oyanmasına hesablanmışdır. Bu, əslində, 1970-ci illərdə Azərbaycan xalqının milli azadlıq mərhələsinə daxil olması demək idi. 1987-ci ilin əvvəlində başlayan milli azadlıq hərakatı göstərdi ki, Heydər Əliyevin işləyib hazırladığı azadlıq mübarizəsi konsepsiyası düzgün

və əsaslı imiş. Təəssüf ki, sonradan xalqın öününe keçən insanlar hazır konsepsiyani düzgün istiqamətləndirə bilmədilər. Daha doğrusu, yaranan fürsətdən öz mənafeləri üçün istifadə etməyə üstünlük verdilər. Hakimiyyətə yiyələnsələr də təşkilatlılıqda və idarəetmədə bacarıqsızlıqları nəticə etibarilə yenicə müstəqillik qazanmış Azərbaycana acı faciələr yaşatdı. Xalq Cəbhəsinin hakimiyyəti dövründə davam edən çəkişmələri respublikanın müdafiəsinə ağır zərbə vurdu. 1993-cü ilin aprelin 1-də Kəlbəcər işgal olundu. İyun ayında korpus komandiri Surət Hüseynovun Gəncədə hakimiyyətə qarşı qiyam qaldırması Azərbaycanda dərin siyasi böhranın yaranmasına gətirib çıxartdı. Xaos və anarxiya fonunda cənubda “Talış- Muğan Respublikası”nın, şimalda “Sadval”çıların meydana çıxmamasına gətirib çıxartı. Bundan istifadə edən ermənilər ardıcıl olaraq torpaqlarımızı işğal edirdilər. Belə ağı dönəmdə xalq üzünü Heydər Əliyevə tutub, ondan kömək istədi. Xalqın tələbi ilə Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldi. Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə Azərbaycanın qurtuluşunda həllədici dönüş baş verdi. Dahi Öndər apardığı müdrik siyasi gedişlər hesabına ölkədə vətəndaş müharibəsi təhlükəsinin qarşısı alındı. Vəziyyəti düzgün qiymətləndirən Heydər Əliyev müdrik strateq kimi real və-

ziyyətdən çıxış edərək cəbhədə atəşkəs rejiminə nail oldu. Məhz bundan sonra ordu quruculuğuna, hərbi qüdrətin artırılmasına başlanıldı.

Beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın yeri və rolü möhkəmləndi, xalqın sabaha olan inamı özünə qaytarıldı. Milətimizin adı və dili, qüdrətimizin və vahidliyimizin əsası olan islam-türk birliyi bərpa olundu. Bu gün müstəqil Azərbaycan bütün dünyada demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət nüfuzu qazanmışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyev zəkasının məhsulu olan təməl qanunumuz dünyanın ən demokratik, ən mükəmməl konstitusiyalarından biridir və beynəlxalq aləmdə Vətənimizə böyük hörmət qazandırır. Özünün xarici siyasetini bərabərlik və qarşılıqlı mənafe prinsip-

ləri əsasında quran Azərbaycan Respublikası dünyanın bütün dövlətləri üçün açıq ölkəyə çevrilmişdir. Hüquqi-demokratik prinsiplərə rayət edən Azərbaycan dünyanın iqtisadi mərkəzinə çevrilməkdədir.

TÜRKİYƏ NİYƏ "ASALA" VƏ "DAŞNAKSÜTYUN" TERROR TƏŞKİLATI KİMİ TANIMIR?

1999-cu ildə ABŞ PKK-nı terror təşkilatı kimi tanışa da Türkiyənin bu məsələ ilə bağlı hələ də qərar verməməsi təəccüb doğurur. Türkiyənin bu məsələlərdə qərarsız olması obyektiv

səbəblərlə əlaqələndirilir. Səbəblərdən biri kimi ekspertlər onu göstərilər ki, beynəlxalq aləmdə terrorizmin vahid tərfi yoxdur. Bizim üçün terrorçu olan təşkilat, digərləri üçün milli qəhrəman, xalqının və dövlətinin xilaskarı kimi təqdim olunur. Terrorizmlə bağlı 120-yə qədər müxtəlif məzmunlu təriflər olsa da vahid, hər kəs tərəfindən qəbul olunan universal mövqə yoxdur. Misal kimi ABŞ və Qərb ölkələri bin Ladeni ən qorxulu terrorçu kimi tanısa da ərəb dövlətlərinin xalqları onu milli qəhrəman kimi qəbul edib, dəyərləndirirdilər. Məhz bu amili nəzərə alan ABŞ bin Ladeni öldürdükdən sonra onun fiziki bədənini dənizdə basdırmağa üstünlük vermişdir. Çünkü ABŞ ehtiyat etmişdir ki, insanlar onun məzarını ziyarətə çevirməklə ona göz dağı vermiş olarlar.

Eləcə də, "Daşnak sütun" və "ASALA" terror təşkilatları Ermənistən hakimiyyətinin maraqlarını ifadə etdiklərindən bu təşkilatlar onlar üçün qəbul olunandır. Hətta Ermənistanda "Daşnak sütun" və "ASALA" terror təşkilatlarının üzvləri parlamentdə, eləcə də, hakimiyyətdə təmsil olunurlar. Görünür, Türkiyə də bu amilləri nəzərə alaraq sözügedən təşkilatları terrorçu təşkilatlar kimi tanımaqdan çəkinir.

Bugünkü reallıq ondan ibarətdir ki, Türkiyənin dünyada rolu kifayət qədər möhkəm-

lənib. Türkiyənin xirici işlər naziri Əhməd Davudoğlu bəyan etdi ki, 2011-ci ilin əvvəllindən "Ərəb baharı" 20 il əvvəl olsaydı, Türkiyə bu məsələlərə qarışmazdı və bunu o ölkələrin daxili işi kimi dəyərləndirərdi. Amma indi dövr və zaman dəyişib, Türkiyə bu proseslərin içindədir. Yəni kənardan müşahidə etmir. O dövlətlərdə Türkiyənin maraqları cəmləşib və orada birbaşa iştirak edir.

Bu gün Türkiyə iqtisadi baxımdan Avropada 6-cı dövlətdir. "Böyük İyirmilik"də 16-cıdır. Hərbi potensialına görə Türkiyə NATO-da ABŞ-dan sonra ikinci ölkədir. ABŞ-ın 1,4 milyon, Türkiyənin isə 720 min nəfər hərbçisi var. Etiraf olunmalıdır ki, ABŞ fövqəl dövlətdir. Onların siyasetində yanaşma ondan ibarətdir ki, bir regionda maraqlarını həmin regionun lider dövləti vasitəsi ilə təmin edir. Yaxın və Orta Şərqi ABŞ-ın həyatı maraqlarına daxildir. Bu zonadaki maraqlarını həyata keçirmək üçün Türkiyənin potensialından faydalanan. Regionda Türkiyənin dəstək vermədiyi heç bir layihə və plan baş tuta bilməz. Bu nöqteyi-nəzərdən ABŞ Türkiyəyə bu və digər formada təzyiqlər edə bilir. Bunun üçün kurd və "erməni soyqırımı" məsələsindən rəsmi Ankaraya qarşı təzyiq vasitəsi kimi istifadə edir. Eyni zamanda, ABŞ onun fərqindədir ki, regionda siyasetinin uğuru Türkiyənin "hə"

deməsindən çox asandır. Xüsusilə də, ABŞ özünün Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya siyasetində məqsədlərinə nail olmaq üçün Türkiyə faktorundan son dərəcə asılıdır. Türkiyənin də bu regionda özəl maraqları var. Ona görə də hər iki dövlətin bu regionla bağlı maraqları üst-üstə düşür. Türkiyəyə qarşı ittiham irəli sürmək olar ki, bu ölkə dost, qardaş ölkə dediyi Azərbaycanın torpaqlarının işğaldan azad edilməsi üçün fövqəl dövlət olan ABŞ-ın qarşısında niyə tələblə çıxış etmir. Düzdür, Türkiyə Ermənistəni işgalçı dövlət olaraq tanır. Türkiyənin Ermənistənla iqtisadi-siyasi əlaqələri yoxdur. Amma Türkiyənin 1918-ci ildə olduğu kimi, 1990-cı ilin əvvəllərində də Azərbaycan xalqının yanında olub, ermənilərin Dağlıq Qarabağda kütləvi insan qətlamlarının qarşısını ala bilərdi. Bu, baş vermədi. Əksinə, Türkiyə ABŞ-ın təzyiqi ilə Ermənistəni buğda və digər ərzaq məhsulları ilə təchiz etdi. Bunu biz yox, Türkiyənin o zamankı xarici işlər naziri olmuş Hikmət Çətin "Kanal D"-yə müsahibəsində bildirib: "Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmrəlin tapşırığına əsasən Azərbaycan prezidenti Əbülfəz Elçibəylə əlaqə saxlayıb, məsələ ilə bağlı onun fikrini öyrənməyə çalışdım. Elçibəy ona bu insanlıq məsələsi olduğunu üçün etiraz etmədiklərini söyləyib. Nəticədə, Avropa Birliyi Ermənistəni taxılla təmin edənə

qədər Türkiyə Ermənistana ilkin olaraq 5 min ton taxil göndərib.”

Yerevanın Ermənistanın paytaxtı olmasında da Türkiyənin günahı var. Çünkü Türkiyə Güm-rünü işgal altında saxlamasıydı, ermənilər Aleksandropolu (Kümrü nəzərdə tutulur-) özlərinin paytaxtı elan edərdilər. Azərbaycanın Türkiyəyə müraciət etməsinə baxmayaraq, Türkiyə buna əhəmiyyət vermədi. "Sever" müqaviləsində Türkiyə bilavasitə Azərbaycanın maraqlarına qarşı çıxıb, öz maraqlarını açıq şəkildə ölkəmizin maraqlarından üstün tutub.

Bir sözlə, Türkiyə Azərbaycanın maraqlarını nəzərə alınmadan Ermənistana qayğı göstərb. Açı da olsa, bu, Türkiyənin dost-qardaş dediyi Azərbaycana real münasibəti olub. Bu halda 1921-ci ildə imzalanan Qars müqaviləsi də Türkiyə üçün kağız parçasına çevrildi. Əslində isə, Qars müqaviləsinə görə, Türkiyə Naxçıvanın təhlükəsizliyinə yardımcı olmalıdır. Müqaviləyə görə, əgər Naxçıvanın ərazi bütövlüyünə, suverenliyinə təhlükə yaranarsa, Türkiyə onun qarşısının alınması istiqamətində tədbirlər görməlidir. Ermənistən da bunun fərqindədir. Amma bu, bir həqiqətdir ki, Qars müqaviləsinin olmasına baxmayaraq, Naxçıvanın Kərki kəndi ermənilər tərəfindən işgal olundu, Sədərək intensiv atəşə məruz qaldı. Lakin Türkiyə sus-

du. Qars müqaviləsinə görə isə, Türkiyə adekvat addımlar atmalı idi. O düzdür ki, Türkiyə cavab tədbirləri görərdirse, o zaman Türkiyə Rusiya ilə baş-başa gələ bilərdi. Bu isə sonu proqnozlaşdırılmayan mühəribəyə gətirib çıxarırdı. Çünkü NATO-nun nizamnaməsinin 5-ci maddəsinə görə, quruma üzv dövlətlər üzləşdikləri mühəribə şəraitində bir-birini müdafiə etməlidir. Belə vəziyyətdə NATO dövlətləri Türkiyəyə təhdid edərdilər ki, bir kəndin işğalına görə, Rusiya ilə konfliktə getməyə ehtiyac yox idi. Qısaşı təzyiqlərdən çəkinən Türkiyə Azərbaycana dəstək verməkdən bir növ qorxdu. İndinin özündə də Türkiyə Azərbaycana dost və qardaş ölkə deməkdən uzağa gedə bilmir. Çünkü hərbi arsenalına görə NATO-da ikinci olan rəsmi Ankara Ermənistani məhv etməyə cəhd göstərərsə, o zaman qurumun digər 27 ölkəsi də Türkiyə ilə bir sırada olmaq məcburiyyətində qalacaqdır. Nəticədə, Rusiya mühəribəyə qoşulmalı olacaq. Bu isə regionda yeni qlobal bir mühəribə ocağının yaranmasına gətirib çıxaracaq. 1991-ci ildə SSRİ dağıdıldı və Rusiya varis olaraq imperiyanın imkanlarına yiyləndi. Bu, elə bir vaxta təsadüf edirdi ki, Rusiyada xaos və anarxiya, hakimiyyətsizlik baş alıb gedirdi. Yüksek vəzifəli dövlət rəsmilərinin hər biri özünü prezident, ali baş komandan hesab edirdi. Belə vəziyyətdə

kim təminat verə bilərdi ki, Rusiya prezidenti Yeltsin və ya Qraçov kimi generallar hegemonluq iddialarının hələ də tükənmədiyini nümayiş etdirmək üçün NATO dövlətlərinə qarşı atom bombasından istifadə etməsinlər. Belə anormallıq Rusiya tərəfindən gözlənilən olsaydı belə, Türkiyə qardaş dediyi Azərbaycanı yalquzaq canavarla tək qoymamalı idi.

O vaxt cəmi iki nəfərin Azərbaycanda Türkiyənin maraqlarını həyata keçirməyə cəhd göstərdiyi iddia olunur. Onlardan biri Tansu Çillər, digəri isə Məsud Yılmaz idi. ABŞ-ın fəal müdaxiləsi ilə onların hər ikisini siyasetdən sildilər. Bu günə qədər də Türkiyənin Azərbaycanda yürütüdüyü siyasetin arxasında ABŞ dayanır. ABŞ nəyi istəyirsə, Türkiyə də onu edir. O zaman Turqut Özal Azərbaycanın maraqlarından çıxış edərkən Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə səylər göstərirdi. Amma bu da ona müvəffəq olmadı. Məhz 1993-cü il aprel ayının 15-də Azərbaycana səfərindən Türkiyəyə dönməsin-dən iki gün sonra qəflətən öldü. Bu günə qədər də hər kəs gözəl bilir ki, onu zəhərləyib öldürdülər. Əvvəl Azərbaycana kölgə salmaq istədlər. Bu alınmadıqda isə, zəhər faktını etiraf etdilər. O zaman Turqut Özal məsələni kəskin qoymuşdu. O, ABŞ-da təhsil aldığına görə, rəsmi Vaşinqtonun siyasetini çox gözəl bilirdi. Tur-

qut Özal Dağlıq Qarabağ probleminin Azərbaycanın maraqları çərçivəsində həllinə nail ola biləcəkdi. O zaman Dağlıq Qarabağ tam itirilməmişdir. Yalnız Şuşa və Laçın işgal olunmuşdu. Turqut Özal ABŞ qarşısında Azərbaycanın torpaqlarının işğaldan azad edilməsi məsələsini qoymuşdur. Burada ABŞ ilə Rusyanın maraqları üst-üstə düşdüyündən, Turqut Özal aradan götürüldü.

Əslində, Türkiyə Azərbaycanda özünün deyil, ABŞ-ın maraqlarını təmin edir. Bu, birmənalıdır. Bu günə qədər Türkiyənin ölkəmizlə bağlı yürütdüyü siyasetin arxasında ABŞ dayanır. Türkiyə bu gün Azərbaycanı gündəmdə saxlayır və bu da Birləşmiş Ştatların tapşırığıdır. Buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, ölkəmiz işgalçı Ermənistani dəstəkləyən dövlətlərlə üzüzədir. Bunların da içərsində, təəssüf ki, ABŞ-ın siyasetini həyata keçirən Türkiyə də var. Bu gün qardaş ölkədə yaşayan ermənilərin sayında ciddi artım var. Təbii ki, Türkiyənin ermənilərə bu qədər qucaq açması doğru deyil. Bu azmiş kimi, İstanbulda yeni kilsənin açılmasına da sərəncam verilib. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi alovlanmağa başlayanda, Türkiyə nəsə edə bilərdi, amma etmədi. Yəni adıçəkilən dövlət NATO-nun üzvü kimi münaqişəyə fəal müdaxilə etmək və sərt tələblər irəli sürməklə

onun həllinə nail ola bilərdi. Amma həmin zaman Türkiyənin başı Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmağa başladı. Yəni Əbülfəz Elçibəyi hakimiyyətə gətirdi, onu qorumaqla məşğul oldu. Türkiyədə terrorçu kimi tanınan Kodkud Ekel adlı bir şəxs Bakıya gəlib Ə.Elçibəylə görüşdü. Bu adamın Bakıya gəlməsi və Elçibəyin hakimiyyətə gətirilməsi kimi məsələlərin arxasında rəsmi Ankara dururdu. Hətta Türkiyənin təhlükəsizlik qüvvələrinin də, bundan xəbəri var idi. Qisası, Türkiyə o zaman Azərbaycanın milli maraqlarının qorunması üçün iş görə bilərdi, lakin ABŞ buna imkan vermədi. Əgər Türkiyə belə bir addım atsaydı, ölkəmiz Rusyanın təsir dairəsindən çıxa bilərdi.

Corc Filitmanın “Növbəti 100 il” kitabı çapdan çıxbı. Həmin kitabda Rusiyani dağıtmadıqdan ötrü 3 dövlətdən -Polşa, Yaponiya və Türkiyədən istifadə planı olduğu qeyd olunub. Yəni ABŞ Türkiyəyə böyük önəm verir. Bu gün həm Rusiyaya, həm də ABŞ-a Qarabağ məsələsi lazımdır ki, onlar Azərbaycanı əldə saxlasın. İndiyə qədər Qarabağ probleminin həll olunmamasının səbəblərindən biri də ondan ibarətdir ki, Birləşmiş Ştatlarla RF dünyani bölüşdürməklə bağlı razılığa gələ bilməyiblər. Bütün bunlar faktdır. Bizim tarixçilərimiz isə bu məsələni işıqlandırmaqdan qaçırlar. Amma bütün bu səhvələr

Türkiyəyə xatırlanmalıdır. Qeyd olunmalıdır ki, bu səhvlər var və bir daha təkrarlanması. Nədən Atatürkün səhvini bu gün biz etiraf etməyək? Elə Osmanlı imperiyasının dağılması da Atatürkün adı ilə bağlıdır. İstəyi də ondan ibarət idi ki, Osmanlı imperiyası dağıldıqdan sonra yaranacaq 26 dövlətdən biri də Türkiyə olacaq və onun da başında o dayanacaq. Atatürkün ən böyük səhvlərindən biri də ondan ibarət oldu ki, "Qars" müqaviləsi bağlananda Azərbaycanın maraqları nəzərə alınmadı. Halbuki 1918-ci il noyabr ayının 3-də Naxçıvan da daxil olmaqla yeni dövlət yaradıldı və paytaxt İğdir elan olundu. Həmi ərazilər Azərbaycan torpaqları idi. Türkiyə öz maraqlarından çıxış etdi və Türk-Araz respublikasının paytaxtı Naxçıvan elan olundu. Yəni Azərbaycanın maraqları Türkiyənin maraqlarına qurban verildi. Bu gün də Azərbaycana olan hücumların arxasında həmin maraqlar durur. Bu və digər səhvləri ilə Türkiyə özünü çox ciddi tələyə salıb.

ERMƏNİSTANI DÖVLƏT OLARAQ TANIMAMAQ OLARMI?

Diplomatik qaydalara görə bir dövlətlə iqtisadi, siyasi və digər əlaqələr qurulmursa, bu, həmin dövlətin bir dövlət olaraq tanınmaması deməkdir. Buna bəzi ərəb dövlətlərinin Fələstinin ərazilərini işğal etdiyinə görə, İsraili dövlət olaraq tanıtmamalarına misal olaraq göstərmək olar. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycanın 20 faiz torpaqlarını işğal edən Ermənistanın dövlət kimi (Pakistanın və Səudiyyə Ərəbistanın Ermənistəni dövlət kimi tanımaması təcrübəsi mövcuddur) tanınmaması istiqamətində iş aparmaq mümkündür. Türkiyənin Pakistan və Səudiyyə Ərəbistanı kimi analoji addım atmaması, təbii ki,

təəccüb doğurmaya bilməz. Düzdür, Türkiyə Ermənistanla rəsmi qaydada sərhədləri açmasa da, eləcə də, Türkiyənin Ermənistanda səfirliyinin fəaliyyət göstərməməsinə baxmayaraq, iki dövlət arasında bu və ya digər formada əlaqələr mövcuddur. Ən azı hər gün Ermənistandan Ankaraya, İstanbula, Trabzona, Antalyaya və İğdirə təyyarə uçuşları həyata keçirilir. Bu isə Türkiyə ilə Ermənistən arasında iqtisadi əlaqələrin mövcudluğu deməkdir. Ermənistən dövlət kimi tanınmaması istiqamətində Azərbaycan parlamenti də gərgin iş aparmalıdır. Çətin də olsa, bu işi həyata keçirmək mümkündür.

Ermənistana qarşı ən azı iqtisadi, siyasi sanksiyaların tətbiq olunması üçün ərəb ölkələrinin gücündən istifadə etmək olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, ərəb ölkələri beynəlxalq aləmdə böyük güc mərkəzi kimi tanınır və qəbul olunur. 22 ərəb dövləti və 56 müsəlman ölkəsində 1,4 milyard müsəlman yaşayır. Müsəlman dövlətləri geniş coğrafi ərazini əhatə etsələr də birliyə malik deyillər. Misir, İordaniya kimi ölkələrin ərəb birliyinə mane olduqları şübhəsizdir. Hətta 1978-ci il Kembel müqaviləsinə əsasən Ənvər Saadat İsrailə əlaqələr qurdu, bu ölkənin dövlət olaraq mövcudluğunu tanıdı. Düzdür, bunun nəticəsi Ənvər Saadat üçün acınacaqlı oldu. Misirli kamikadze Ə.Saadatı öldürməklə ərəb

dünyasının üzərindəki ləkəni götürmək istədi. Amma artıq gec idi. Qısaşı ərəb dövlətlərində ümumi maraqlar ətrafında birləşmə yoxdur. Buna baxmayaraq, ərəb dövlətləri Ermənistanın Azərbaycanın torpaqlarını işgal etməsinə o qədər də etinəsiz deyillər. İslam Konfransı Təşkilatı Ermənistani işgalçı dövlət kimi tanı'yıb. Həmçinin bu təşkilatın parlamenti ermənilərin Xocalıda soyqırımı siyasəti həyata keçirmələri barədə qərar qəbul ediblər. Amma bu addımın ardınca ərəb dövlətləri əməli işə də keçə bilərlər. Yəni Ermənistanla siyasi- iqtisadi əlaqələri kəsmək olar. Səfirlikləri geri çağırmaqla ultimatum tələbi irəli sürmək də mümkündür. Necə ki, ABŞ və Şərqi Avropa ölkələri Səddam Hüseynə, Fransa isə Qəddafi hakimiyyəti qarşısında konkret vaxt qoydu. Eləcə də İKT-də Ermənistan hakimiyyəti qarşısında vaxt qoya bilər. Təəssüf ki, işgalçı ölkə olan Ermənistana qarşı müsəlman həmrəyliyi nəzərə belə çarpmır, əksinə, bəzən təcavüzkarı şirnikləşdirmək hallarına da rast gəlinir. Bunu qonşu İranın timsalında qeyd etmək olar.

İRANIN ERMƏNİ QARDAŞLIĞININ TARİXİ KÖKLƏRİ

Təsdiq olunmuş fakdır ki, İran birmənalı şəkildə ABŞ bu regiona girə bilməsin deyə, ermənilərlə hələ 1991-ci ildən yaxınlaşmağa başladı. Şuşa işgal olunanda Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin sədri, elcə də prezident səlahiyyətlərini icra edən Yaqub Məmmədov Tehranda idi. Orada Ermənistən prezidenti Ter-Petrosyanla cəbhədə atəşkəsə nail olunması ilə bağlı müqavilə imzalayırdı. Belə məqamda Şuşa işgal olundu. Bu, nə deməkdir? Yəni İran Yaqub Məmmədovu aldadaraq Tehrana apardı, ermənilər də asanlıqla Şuşanı işgal etdilər. 20 noyabr 1991-ci ildə Qarakənd səmasında Azərbaycanın yüksək dövlət rəsmilərinin və Rusiya hərbçilərinin olduğu vertolyotun vurulmasında da İranın əli vardı. Sübut olunub ki, bu hadisəni törədən

17 nəfərdən biri İran vətəndaşıdır. Həmin terror aktını törədən şəxsləri İran maneəsiz öz əra-zisinə keçirdi. Bu gün də İran işgalçı Ermənistəni bu və ya digər formada dəstəkləyir. Hər gün ermənilər heç bir viza, şərt tələb olunmadan Xudafərin körpüsü vasitəsi ilə İrana gedib-gəlirlər. Bu, həm də onu göstərir ki, İran burada Rusyanın maraqlarını təmsil edir. Hazırda Ermənistən Rusiya üçün İrana silah ötürməklə bağlı ən yaxşı vasitədir.

İran özünü islam respublikası elan edib. Bu respublikanın banisi ayətullah Xomeneynidir. Xomeneynidən qalma ideologiyaya görə, (bu həm də xomeneyizm ideologiyası adlanır) müsəlmanın müsəlmandan yaxın dostu yoxdur. İdeologiyanın birinci şərti budur. Amma İranın indiki və əvvəlki prezidentlərinin apardıqları siyasətə nəzər yetirdikdə, bu, ideologiyanın ayaqlar altında təpdalandığını görmək olar. İran prezidenti Mahmud Əhmədinejad özünü Xomeneyinin bir nömrəli davamçısı elan edib. Amma M.Əhmədinejad Xomeneyizm ideologiyasının birinci prinsipini - Azərbaycanın torpaqlarını işğal edib, 1 milyondan çox insanı ev-eşiyindən didərgin salan Ermənistənla geniş əməkdaşlıq münasibətləri qurmaqla pozubdur. Bu gün xomeneyizm ideologiyasının mühüm prinsiplərindən biri də islam inqilabının ixracıdır. Amma bu-

rada da fərqli mövqe görünür. Yəməndə, Misirdə, Tunisdə inqilablar baş verəndə İran rəhbərliyi elan etdi ki, bu xomeneyizm ideologiyasına əsasən İran inqilabının ixracının təntənəsidir. İran Suriyaya qarşı münasibətdə isə əks-mövqe sərgilədi. Halbuki oxşar ssenari, oxşar proseslərdir. Deməli, lazımlı gələndə, siyasetdə xomeneyist də olmaq olar, başqa halda isə xomeneyizm ideologiyasının əleyhinə siyaset də yürütülmək də olar. İranın ali dini rəhbərliyinin apardığı bu yanlış siyaset regionda vəziyyəti gərginləşdirməklə yanaşı, islam dünyasında da parçalanma yaradır. Bu nöqtəyi-nəzərdən o qənaətə gəlmək olar ki, əgər yaxın qonşu müsəlman dövləti olan İran ikili siyaset yeridirsə, o zaman Azərbaycandan uzaq olan ərəb dövlətlərindən Ermənistana qarşı sərt mövqe sərgiləyəcəklərini gözləmək olarmı? Burada Azərbaycanın regionun lider dövlətinə çəvrilməsi beynəlxalq münasibətlər sistemində söz sahibi olması da ölkəmizə qarşı qısqanlıq hissinin yaranmasına səbəb olur. Bəzi dövlətlər zahirən özlərini dost ölkə kimi göstərsələr də, əslində, Azərbaycanın dünyada artan gücü, yüksələn iqtisadi potensialı onları narahat edir. Bir çox müsəlman ölkələrində hakimiyyət ilə xalq arasında dərin uçurum yaranıb. Onlar bundan da qısqanırlar ki, Azə-

baycan sabit, sakit dövlətdir. Azərbaycanda milli birlik, mövcuddur.

DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN HƏLLİNİ İSTƏMƏYƏN DÖVLƏTLƏR

Çox təəssüf ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri kimi ABS, Rusiya və Fransa məşğul olur. Hansı ki, bu dövlətlər bu problemin həllində maraqlı deyillər. Ona görə ki, hər üç dövlət Ermənistana bütün hallarda himayədarlıq edirlər. Fransa Ermənistani bacısı hesab edir. 2012-

ci il yanvarın 23-də isə Fransa Senatı qondarma "erməni soyqırımı"nı kriminallaşdıraraq, bu soyqırımı etiraf etməyənlərə cəza tətbiq edilməsi barədə qərar qəbul etdi. Bununla da Fransa tərəfliyinin hansı formada olduğunu ortaya qoyur. Düzdür sonradan Fransa Konstitusiya Şurası Senatın qərarını ləğv etdi. Amma fakt ondan ibarət oldu ki, Sarkozy kimilər ermənipərəstlikdən boyun qaçırmak fikrində deyillər. Rusyanın isə Ermənistana bir quberniyası kimi baxdığı hər kəsə bəllidir. Ermənistən istənilən hakimiyyət dəyişikliyi Rusiya tərəfindən müəyyənləşir. Düzdür sonradan Fransa Konstitusiya Şurası Senatın qərarını ləğv etdi. Amma fakt ondan ibarət oldu ki, Sarkozy kimilər ermənipərəstlikdən boyun qaçırmak fikrində deyillər. Serj Sarkisyanı Ermənistən əhalisi prezident kimi qəbul etməsələr də, Rusyanın siyasi maraqlarına təpki göstərir və istəyinə də nail olur. Rusiya Ermənistəni qoruyur və müdafiə edir. Rusyanın Gümrüdə 102 sayılı hərbi bazası yerləşir. Heç bir əsas və səbəb olmadan hərbi kontingentin 49 il müddətinə Ermənistanda qalması haqqında müqavilə imzalanıb. Yəni Ermənistən bütün mənalarda Rusiyadan asılı olan qeyri-real dövlətdir. Rusiya necə tərəfsiz ola bilər ki, Dağlıq Qarabağı işğal edən Ermənistəndə hərbi bazası var. Hələ 1997-ci ildə Rusiya

Ermənistana 1 milyard dollar həcmində haqqı ödənilməyən silah-sursat hədiyyə edib. Sonrakı mərhələlərdə də Rusiya dilənçi payını Ermənistandan əsirgəməyib. Rusiya necə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində ədalətli mövqə tuta bilər ki, işgalçı Ermənistən onun hegemonluğu ilə yaradılan KTMT-də təmsil olunur. Hava məkanı, sərhədlərini Rusyanın qoruduğu Ermənistənin müstəqil dövlət olduğunu iddia etməsi yalnız gülüş doğurur.

Bir məsələni də yaddan çıxarmaq olmaz ki, Rusiya münaqişəsinin dondurulmuş vəziyyətdə qalmasında maraqlıdır. Əgər münaqişə öz həllini taparsa, o zaman Rusyanın vacibliyi və hazırlıq əmsalı da aşağı düşə bilər. Münaqişə qalarsa Ermənistənin Rusiyadan asılılığı qalar. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll edilməsi üçün Azərbaycanın hərbi variantdan istifadə edə biləcəyindən qorxan Ermənistən Rusiyaya yarınmaq, yaltaqlanmaq fəaliyyətini davam etdirməli olacaq. Nə qədər paradoxal olsa da, Rusiya Dağlıq Qarabağ probleminin həllinin öz əlaltısının xeyrinə olmasını belə istəməz. Amerika Birləşmiş Ştatları isə prinsip etibarı ilə münaqişənin həllini istəyir, amma onun üçün münaqişənin kimin xeyrinə həllinin fərqi yoxdur. ABŞ üçün əsas odur ki, münaqişənin həlli çərçivəsində milli maraqları təmin olunsun. Dünyanın

fövqəldövləti olan ABŞ-ın istənilən münaqişənin həllinə nail olmaq imkanları var. Faktlara əsasən demək olar ki, ABŞ-ın dünyanın 30 ölkəsində 760-a qədər hərbi bazası və hərbi obyektləri mövcuddur. Yalnız 2012-ci il üçün ABŞ-ın hərbi büdcəsi 660 milyard dollardır. Nəzərə almaq lazımdır ki, BMT-nin üzvü olan 194 ölkənin hərbi büdcəsi 1,4 trilyon dollar olduğu halda, ABŞ bu vəsaitin yarısına malikdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən demək olar ki, ABŞ istənilən problemi, o cümlədən də, Dağlıq Qarabağ probleminin beynəlxalq prinsiplər əsasında ədalətli formada həllinə nail ola bilər. Yetər ki, ABŞ-ın marağı olsun və məsələyə ikili yanaşmadan çekinsin.

NEFT AMİLİNİN MÜNAQİŞƏSİNİN HƏLLİNDƏ ROLU

Neft dünyada əsas amildir. Bu mənada, neft ölkəsi olan və Bakı-Tbilisi-Ceyhan kimi qlobal bir layihəni reallaşdırın Azərbaycan neft amilindən təzyiq və təsir vasitəsi kimi istifadə etməklə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə nail ola bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, yalnız ABŞ neftə olan ehtiyacının 55 faizini idxal vəstəsilə, 45 faizini isə özü ödəyir. ABŞ ildə 680 milyard ton neft alır. Özü isə ildə cəmi 1 milyard ton neft istehsal edir. Ümumi rəy ondan ibarətdir ki, ABŞ dünya neftinin 26 faizinin alıcısıdır. Ona görə də, neftlə bağlı ərazilər, xüsusi ilə də, dünya neft ehtiyatlarının 62 faizinin cəmləndiyi Fars körfəzi ABŞ üçün həyati əhəmiyyət daşıyan zonadır. Bu baxımdan, Azərbaycan ABŞ-ın maraqları daxilindədir. Amma etiraf olunmalı bir həqiqət var ki, ABŞ üçün əsas hədəf maraqlarıdır. Onlar açıq şəkildə qeyd edirlər ki, bizim maraqlarımız bütün dünyani əhatə edir. Onu da əlavə edirlər ki, bizim həm həyati maraqlarımız, həm də ümumi maraqlarımız var. O yerdə ki, bizim həyati maraqlarımız var, o yerlə bağlı bəyanatlar verir, çıxışlar edir və müəyyən hadisələri pisləyirik. Bunlar effekt vermədikdə, güc tətbiq edirik. Ümumi maraqlarımız olan yerdə isə biz çıxış edirik, bəyanat veririk və hadisələri pisləyirik. Amma güc tətbiq etmirik. Onlar etiraf edirlər ki, NATO-nun Şərqə doğru genişləndiril-

məsi, Balkanlar və Fars körfəzi həyati maraqları ilə bağlı olan zonalardır. 1999-cu il mart ayının 24-dən iyun ayının 10-a qədər 78 gün ABŞ Yuqoslaviyanı gecə-gündüz bombaladı. Halbuki bu bombardmanla bağlı BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnaməsi olmayıb. Çünkü Balkanlar Avropanın mərkəzində olsa da, ABŞ-ın həyati maraqları ilə bağlı olan zonaya daxil idi. Fars körfəzi zonasında Səddam Hüseynə qarşı ABŞ BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnaməsi olmadan hərbi əməliyyatlar həyata keçirdi. Yalnız 2011-ci il dekabrın 18-də qan gölünə dönmüş İraqdan qoşunlarını çıxartdı. Bu mənada, demək olar ki, ABŞ həyati maraqlar naminə hər cür addım atır, ümumi maraqlar olan yerdə isə yalnız bəyanatlar verməklə kifayətlənir. Deməli, Dağlıq Qarabağ, ümumilikdə isə, region ABŞ üçün ümumi maraqlar zonasına daxildir. Bəzən bu tip məsələlərin həlli üçün ABŞ Rusiya ilə kompromisə gəlməyi vacib hesab edir. Rusiya ABŞ-a "yox" deyəndə, problem qəlizləşir. Rusiya hesab edir ki, keçmiş possovet respublikaları onun təsiri altında olmalıdır. ABŞ da prinsip etibarı ilə Rusyanın apardığı bölgü əleyhinə deyil. 2008-ci ilin avqust ayında Gürcüstanın Rusiya hərbi kontingenti tərəfindən işgal edilməsi göstərdi ki, ABŞ Moskvanın maraqlarına qarşı, xüsusilə də apardığı bölgüyü qarşı deyil. Məhz

Gürcüstan olaylarından sonra Qırğızistan "Manas" hərbi bazasını ABŞ-ın üzünə bağlamaq barədə qərar qəbul etdi. Səbəbini də onunla izah edir ki, Gürcüstan xristian dövlətidir. Xristian dünyası, ABŞ başda olmaqla Gürcüstana "dəstəyinin" hansı səviyyədə olduğunu görstərdi. Avropa Birliyi avqust hadisələrindən sonra 2008-ci il sentyabrın 1-də Gürcüstana qarşı güc tətbiq etdiyinə görə, Rusyanın məsələsinə baxmalı idi. Gündəmdə Rusiyaya qarşı iki sanksiya – Polşa və İtaliya variantları müzakirə olunmalı idi. Nəticədə, heç bir sanksiya olmadı. NATO Rusiya ilə münasibətləri dondursa da, sonradan qərarından imtina etdi. Məhz bu və digər amillərdən nəticə çıxaran Qırğızistan ABŞ-ın "Manas" hərbi bazasında yerləşməsindən imtina etdi. Hətta Manas hərbi bazasına görə, ABŞ illik 80 milyonluq icarə razılaşmasını 150 milyon dollara qaldırmağa hazır olduğunu bəyan etdi. Bu da Qırğızistani razı salmadı. Sonradan Rusiya Qırğızistana 2 milyard dollar kredit ayırdı. Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi 150 milyon dollar əvəzində, Qırğızistana 2 milyard dollar vəsaitin ayrılmasını sırf təsadüf hesab etdiyini bəyan etmişdi. Amma hər kəsə bəlliidir ki, siyasetdə təsadüflər olmur.

Bir sözlə, Rusiya beynəlxalq aləmdə hesablaşmalı dövlətlərdəndir. Necə ki, ABŞ və Şərqi

Avropa ölkələri Rusiya ilə hesablaşırlar. Bu mənada, "Deyl Korneger" Fondunun ekspertlərinin gəldikləri nəticələr maraq doğurmaya bilməz. Ekspertlərə görə, Rusiyaya münasibətdə üç şeyə təəccüblənməmək mümkün deyil. Birincisi, ona görə ki, Sovet İttifaqının dağılacağı proqnozlaşdırılırdı, amma ona təəccübləndik ki, bu dağıılma gözləniləndən tez baş verdi. Təxminən 22 milyon kv. km ərazidən 5 milyon kv.km ərazi ayrıldı. Amma onun yerində 17 milyon kv.km ərazisi olan və ABŞ-dan (bu ölkənin ərazisi 9,4 milyon kv. km-dir) iki dəfə böyük olan Rusiya dövləti qaldı. Belə bir dövlət beynəlxalq siyasətdə özünü tarazlı aparmalı idi. Amma 1990-ci ilin əvvəlində miskin günə düşdü. Hətta beynəlxalq danışıqlarda Rusyanın xarici işlər naziri Kozirevə "Mister yest" ləqəbi də qoymuşdular. Yəni nə desə başı, əlləri və dili ilə təsdiqləyir. Amma SSRİ-nin xarici işlər naziri Qroamikonun ləqəbi "Mister no" idi. Yəni onu razı salmaq çox çətin idi. Təəccübləndik ki, belə nəhəng dövlətin varisi miskin vəziyyətə düşə bilərmiş. Bu, bizi təəccübləndirirdi. Üçüncüsü isə, biz bilirdik ki, Rusyanın böyük potensialı var, ərazisi var, təbii ehtiyatları var. Bu dövlət özünə gələcək. Bizi təəccübləndirən isə Rusyanın proqnozlaşdırılardan daha tez özünə gəlməsi və ambisiyalarla çıxış etməsi oldu. 2000-ci

ildə Vladimir Putin hakimiyyətə gəldikdən sonra Rusiya dünyada söz sahibi olmağa başladı. Əgər 2000-ci ilə qədər Rusyanın 150 milyard dollarlıq xarici borcu var idisə, Putinin hakimiyyətə gəlişi ilə bu borclar silinməyə başladı. Bu, həm də onunla bağlı oldu ki, dünya bazارında neftin qiymətinin kəskin bahalaşması Rusiyaya böyük həcmli gəlirlərin daxil olmasına səbəb oldu. Putinin bir qədər praqmatik siyasət aparması Rusyanı sürətlə ayağa qaldırdı. Məhz bundan sonra ambisiyalar özünü göstərməyə başladı. "Hətta Rusiya postsoviet ölkələrini yaxın xarici hesab edirdi" deyə Fondun ekspertləri təəccüblərinin nədən ibarət olduğunu ifadə ediblər.

Bu və digər faktlara əsasən demək olar ki, dünyani bəzən miskin durumu, bəzən isə iddialı ambisiyaları ilə təəccübəndirən Rusiya zahirən özünü Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində maraqlı olduğunu göstərsə də, reallıqda problemin qalmasında maraqlı olduğunu sezdirməklə təəccübəndirməkdədir. Amma siyasətdə əbədi dostlar olmadığı kimi, əbədi düşmənlər də daimi olmurlar. Siyasi maraqlar, iddialı ambisiyalar dostları düşmənə, düşməni isə dostlara çevirə bilir. Hazırkı dünya düzənində baş verən siyasi prosesləri nəzərə alsaq, Rusiya istəsə də, istəməsə də Azərbaycanın maraqlarına tabe olan

dövlətə çevriləcəyi gözlənilir. Xatırlatmaq lazımdır ki, soyuq müharibə dövründə heç kəsin ağlına gəlmirdi ki, iki qarşış duran tərəf olan NATO və SSRİ sonradan bir-birinə dost əli uzadacaqlar. Hətta SSRİ-nin təsiri altında olmuş (Varşava müqaviləsi ölkələri) dövlətlər NATO-nun üzvü olacaqlar. Hazırda Rusiya ilə NATO-nun üzvü olan Türkiyə arasında sıx münasibətlər mövcuddur. Hər iki dövlət arasında olan iqtisadi əlaqələr ekspertləri, sözün əsl mənasında, təəccüb-ləndirir. Çünkü ABŞ ilə Türkiye strateji müttəfiq olsalar da, onların arasında ticari-iqtisadi dövriyyə cəmi 15 milyard dollardır. ABŞ-la Rusiya bir-birinə strateji rəqib kimi görünsələr də, onların iqtisadi əməkdaşlıq dövriyyələrinin həddi 24 milyard dollar miqdardır. Türkiyə-Rusiya ticari dövriyyəsi hazırda 40 milyard dollardır, amma onun 100 milyard dollara çatdırılması barədə razılaşma əldə olunub. Rusiya ilə Ermənistən arasında iqtisadi dövriyyə isə cəmi 750 milyon dollar təşkil edir. Dünyanı həm də iqtisadi maraqların idarə etdiyini nəzərə alsaq, Rusiya 100 milyard dollarlıq ticari-iqtisadi maraqlarına görə, Ermənistəni bir "peşka" kimi Türkiyəyə qurban verə bilər. Eyni zamanda, dünyada qəbul olunan bir prinsip var: güclü hər zaman haqlıdır. Zəiflərin meydanda yer istəməsi heç də arzuolunan deyil. Azərbaycan regionun lider döv-

lətidir. Sabah isə Azərbaycan regionun fövqəl-dövlətinə çevrilə bilər. Necə ki, Türkiyəni Yaxın və Orta Şərqiñ fövqəldövlətləri hesab edirlər. Türkiyənin razılıq vermədiyi heç bir problem həllini tapa bilmir. Artıq bəzi Qərb ekspertləri Türkiyənin fəaliyyətini populizm kimi dəyərləndirirlər. Daha doğrusu, Türkiyənin iddialarını Osmanlı imperiyasını yenidən bərpa etmək iddiaları kimi qiymətləndirirlər. Azərbaycan regionun fövqəldövləti ola bilər. Bu, hansı halda ola bilər? Bu gün Cənubi Qafqaz iqtisadiyyatının 83 faizi Azərbaycanın payına düşür. Sabah hərbi qüdrəti də Cənubi Qafqaz respublikalarını bir neçə dəfə üstələyə bilər. Artıq Azərbaycan buna doğru da gedir. Yalnız Azərbaycanın hərbi büdcəsi Ermənistən dövlət büdcəsindən artıqdır. Bu fərq müqayisə olunmaz səviyyəyə çata bilər. Yəni Azərbaycan neft ölkələri olan Orta Şərqiñ dövlətləri ilə müqayisə oluna bilər. Bu reallıqlar fonunda Ermənistana dədəlik, bəzən isə bacılıq edən dövlətlər rəsmi Yerevanı başa sala bilərlər ki, Azərbaycan inkişafının elə bir pik zirvəsindədir ki, artıq onun Dağlıq Qarabağı işğaldan azad etmək üçün hərbi əməliyyatlara başlamasının qarşısını almaq mümkün deyil. Əgər Azərbaycan müharibəyə başlayarsa, bu, Ermənistən sonu ola bilər. Bununla da, Ermənistəni kompromisə getməkdən və Dağlıq Qara-

bağın işgalina son qoymaqdan başqa çıkış yolu olmadığını başa salırlar. Yəni ziyanın yarısından qayıtmaq Ermənistan üçün xeyirli olar. Azərbaycan iqtisadi və hərbi qüdrəti hesabına qısa müddət ərzində Dağlıq Qarabağda hərbi əməliyyatları başa çatdırı bilər. Buna görə Azərbaycana təzyiq və təsirlər də olmayıacaq. Çünkü yuxarıda qeyd etdiyim kimi, güclünü müdafiə edənlər, dəstək verənlərr də çox olur. Hazırkı vəziyyətdə Azərbaycan Ermənistandan bütün sahələr üzrə qat-qat güclü olsa da, bunun 50-nin 1-ə nisbətinə qədər yüksəltməyə ehtiyac var. Bunun üçün Azərbaycanın potensialı var. Müharibə həm Azərbaycan üçün, həm də ona görə qısa-müddətli ola bilər ki, Ermənistan üçün dağlıq ərazi olan Dağlıq Qarabağda manevr etmək imkanları sıfır həddindədir. Azərbaycan düzənlik sahələrindən uçuşlar həyata keçirməklə düşmənin hədəflərini asanlıqla məhv etmək imkanına malikdir.

"BMT DEBATLAR ÜÇÜN MARAQLI KLUBDUR"

Etiraf olunmalıdır ki, bu gün dünyada bəynəlxalq hüququn gücü deyil, gücün hüquqi işləyir. Bu gün bəynəlxalq hüququn gücü işləsəydi, heç şübhəsiz, 1948-ci ildə qəbul olunan

Cenvrə konvensiyasına əməl oluna, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri də Ermənistan tərəfdən icra edilərdi. Necə ola bilər ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası 2011-ci ilin sentyabrında Liviya ilə bağlı tez-tələsik qətnamə qəbul edir və iki saat sonra onun icrasına başlayır. Amma Azərbaycanın haqq işi uzun illərdir ki, bərpa olunmur. Bundan o nəticəni çıxarmaq olar ki, dünyani maraqlar idarə edir. Bir halda qanunlar işləyir, başqa bir halda isə bu qanunların işləməsi üçün mexanizm yoxdur. Bu isə nəticə etibarilə beynəlxalq hüququn özünü, xüsusilə də BMT kimi nüfuzlu təşkilatı gözdən salır. Maraqlısı da odur ki, beynəlxalq hüququ yaradanlar özləri də onu pozurlar. 1945-ci il oktyabr ayının 24-dən fəaliyyətə başlayan və qərargahı Nyu-York şəhərində yerləşən BMT nizamnaməsini ən çox pozan ABŞ-dır. BMT nizamnaməsini tərtib edərkən ABŞ orada qeyd edib ki, sülh və təhlükəsizlik məsələlərinə cavabdehdir. Ancaq yalnız ABŞ-ın sanksiyası ilə bu və digər ölkəyə qarşı müharibəyə başlamaq olar, başqa cür, mümkün deyil. Sadəcə, BMT nizamnaməsinin 51 və 25-ci maddələri var ki, burada təcavüzə məruz qalan dövlət BMT-nin qərarını gözləmədən hərbi əməliyyatlara başlaya bilər. Amma proseslər göstərir ki, ABŞ üçün bu prinsiplər yaddır. Yuxarıda qeyd et-

diyimiz kimi, 1999-cu ildə ABŞ Slobodan Miloşoviç devirmək üçün 78 gün Təhlükəsizlik Şurasının qətnaməsini gözləmədən Yuqosaviyanı bombaladı. Fikir verin: BMT-ni yaradan, nizamnaməsini tərtib edən ABŞ onun prinsiplərini pozanda da birinci dövlətdir. 2003-cü ildə BMT Təhlükəsizlik Şurası üzvlərinin 9 səsini əldə edilməli idi ki, ABŞ İraqa qarşı müharibəyə başlasın. Təbii ki, dövlətlər veto hüququndan istifadə etməməli idilər. Rusiya və Çinin veto hüququndan istifadə edəcəklərini görən ABŞ qətnaməni gündəlikdən çıxararaq İraqa qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Sanki BMT deyilən qurum ABŞ üçün yox imiş. Hətta Corc Buş BMT-nin fəaliyyətini lağla qoyurmuşdu. "BMT debatlar üçün maraqlı klubdur" deyə C.Buş bildirmiştir. Yəni ABŞ prezidenti dünya üçün nüfuzlu qurum olan BMT-ni adı klub səviyyəsinə endirir. ABŞ bu tip qərarları ilə beynəlxalq hüququn prinsiplərini kobud şəkildə pozur. Bu baxımdan, Ermənistən kimi bərbad dövlətin terrorçu qrupunun üzvləri də dünyada beynəlxalq hüququn gücsüz olduğunu bildiklərindən həyasızca-sına, total qaydada Cenevrə Konvensiyasını da, BMT qətnamələrini də pozurlar. Cenevrə Konvensiyası o zaman işləyəcək ki, beynəlxalq güc-lər konvensiyanın işləməsində maraqlı olsunlar. Əgər dünyadan aparıcı dövlətləri siyasi qərar

qəbul etsələr ki, Azərbaycan torpaqlarını işgal etdiyinə görə, Ermənistən cəzalandırılmalıdır, o zaman Cenevrə Konvensiyası, eləcə də, digər beynəlxalq qərarlar işə düşmüş olacaqlar. Hətta iddialar irəli sürülcək ki, 1993-cü ildən Ermənistana vaxt verilib, işgal edilən torpaqların boşaldılması tələb olunub, amma Ermənistən verilən vaxtdan nəticə çıxarmayıb. Beləliklə, Ermənistəni cəzalandırmaq üçün hərbi əməliyyatlara başlanılaçaq. Müharibə gedən ərazilərdə qadınların və uşaqların qorunması ilə bağlı 1948-ci ildə qəbul edilən Cenevrə konsepsiyası mövcuddur. Döyüşlər qadın və uşaqların olduğu ərazidən uzaqda keçirilməlidir. Dinc şəraitdə ermənilər azərbaycanlı mülki şəxsləri də qətilə yetirmişdir. Azərbaycan son zamanlar bu məsələrlə bağlı kütləvi şəkildə öz hüquqlarını qoruduğuna görə, ermənilər bir qədər çətinə düşüblər.

Bu gün ölkəmizin uğuru ondadır ki, Azərbaycana Ümummilli Lider Heydər Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı İlham Əliyev kimi diplomatiyanı dərindən bilən bir şəxs rəhbərlik edir. Ölkə başçısı beynəlxalq proseslərədən kifayət qədər məlumatı olan bir şəxsdir. Əgər bu gün respublikamızı siyasi səriştəsi olmayan bir şəxs idarə etsəydi, Azərbaycanın 20 faiz tor-

paqları ilə yanaşı, qalan 80 faiz ərazisi də işğal olunardı.

BEYNƏLXALQ TERRORİZMİN QURBANLARI

Dünya dövlətləri, xüsusilə də, ABŞ özünə ən böyük təhlükəni beynəlxalq terrorizmi görür. Ekspertlərin gəldikləri qənaətə görə, beynəlxalq terrorizmin digər cinayətlərdən fərqi ondadır ki, orada, eyni zamanda, üç tərəf iştirak edir.

Birincisi onun təşkilatçıları – Sarksiyan rejimi və ətrafi, ikincisi terrorun qurbanları (Xocalıda 63 uşaq olmaqla, ümumilikdə, 613 insan soyqırıma məruz qalmışdır), üçüncüüsü isə, terrordan sağ qalan insanlar. Benəlxalq terrorizmdə terrorçuların hədəfi qurbanlar deyil, sağ qalmış insanlardır. Terrorçular törətdikləri cinayətləri nə qədər dəhşətli tərzdə yerinə yetirilərsə, sağ qalmışlara qarşı təsiri bir o qədər çox olar. Bununla da, siyasi motivli planların həyata keçirilməsi üçün unikal imkanlar əldə etmiş olurlar. Bu mənada, Xocalıda insanlığa və bəşəriyyətə qarşı yönələn soyqırım törətməklə erməni terrorçuları ətraf rayonlarının əhalisini qorxudub, top-raqların işgalını həyata keçirmək niyyəti güdmüşlər. Uzağa getməyib yaxın tariximizdə – 2001-ci il 11 sentyabrında baş verən terror aktını da əlavə misal olaraq göstərmək olar. O zaman terrorçuların hədəfi öldürülən 3000 nəfər deyildi. Məqsəd sağ qalanlar olmuşdur. O mənada ki, sağ qalanlar terror aktından dəhşətə gələcək və hakimiyyət müsəlmanlara qarşı cəza tədbirlərinə başlayacaq. Bu zaman isə müsəlmanlar təcavüzdən özlərini qorumaq üçün ayağa qalxacaqlar. Prinsipcə terrorçu nə qədər vəhşicəsinə qətliamlar həyata keçirsə, qəddarlıqlar törətsə, bir o qədər planlarını reallaşdırmağa yaxın olduqlarını düşünürlər. Qətliamdan

qaçanlar gedib, insanlara çatdırırlar ki, cinayət yerində uşağa, qocaya, qadına baxmırlar, hər kəs vəhşicəsinə öldürülür, çarmıxa çekilir, işgəncələrə məruz qalır. "Uzaqlara qaçmaq, gözlənilən faciələrdən qurtulmaq deməkdir". Bu szenarini ermənilər 1992-ci il fevral ayının 26-da Xocalıda törətdilir. Məhz bu soyqırımdan sonra digər ərazilərdə işğal edildi. Xocalı sanki digər rayonların işğalı üçün katalizator rolunu oynadı. Ermənilər Xocalıda soyqırımın miqyasını o qədər genişləndirdilər ki, bunu beynəlxalq terrorizm kimi dəyərləndirməmək mümkün deyil. Çünkü erməni terrorizmi beynəlxalq terrorizmin tərkib hissəsidir. Bu qaydaları erməni terrorçuları çox gözəl bilirlər. Beynəlxalq terrorizmin digər cinayətlərdən həm də fərqi ondadır ki, adı cinayətdə şəxsi varlanma əsas götürülür. Cinayətkar girir evə, dağıdır, pulu, qızılı götürüb gedir. Beynəlxalq terrorizmdə isə vara-dövlətə məraq göstərilmir. Məqsəd yalnız siyasi motivdir. Hökümətə və xalqa işarə vurulur ki, bu cinayətlərdən də dəhşətlisini edə bilərik, bizim şərtləri qəbul edin. Adı cinayətdə müstəntiq törədilmiş cinayətlərin etiraf edilməsi üçün dəridən-qabıqdan çıxır. Beynəlxalq cinayətdə isə "biz etmişik, bunan da dəhşətlisini edə bilərik" deyə bildirlər. Necə ki, Serj Sarkisyan terrorçulara xas formada demişdir ki, "Azərbaycanlılar inanmırıldır,

elə bilirdilər biz onlarla zarafat edirik. Amma Xocalıda onlara başa saldıq ki, biz sizinlə zarafat etmirik. Biz qocaya, qadına və uşağa baxmadan hamısını məhv edərik". Erməni terrorizmi budur. Beynəlxalq terrorizmin davamı olan terrorizm.

AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı uzun illər apardıqları ardıcıl etnik təmizləmə və təcavüzkar siyasetləri nəticəsində minlərlə azərbaycanlı soyqırıma məruz qalmış, şikəst olmuş,

elindən-obasından didərgin düşmüşdür. Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının işgalı ilə müşayiət olunmuşdur. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşdı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdikləri soyqırım siyasetləri dövrün ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil edilmişdir. 1813-1828-ci illər Rusiya ilə İran arasında gedən iki müharibənin sonunda imzalanmış Gülüstan (12 oktyabr 1813-cu il) və Türkmənçay (10 fevral 1828-ci il) müqavilələri Azərbaycan xalqının tarixində faciəvi rol oynamış və Azərbaycanın parçalanmasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycanının şimalı Rusyanın, cənubi isə İranın idarəciliyinə keçmişdir.

1918-1920-ci illər birinci Dünya müharibəsindən sonra Rusiyada yaranmış vəziyyətdən istifadə edən ermənilər öz istəklərinə bolşevizm bayrağı altında nail olmağa cəhd etdilər. Bakı Sovetinin əksinqilabi elementlərlə mübarizə şüarı 1918-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq bütün Bakı guberniyasında yaşayan azərbaycanlıların çıxarılması məqsədlərini güdən cinayətkar planın reallaşmasına hesablanmışdır. 1918-ci ilin mart-aprel aylarında isə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı töretdikləri qanlı hadisələr zirvə nöqtəsinə çatmışdır. Ermənilər tərəfindən onlarla məktəb, xəstəxana, məscidlər və digər tikililər dağıdırılır. Azərbaycanlıların soyqırımı xu-

susi qəddarlıqla Bakı, Şamaxı, Quba, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Lənkəran və Azərbaycanın digər ərazilərində həyata keçirilir. Bu torpaqlarda kütləvi qaydada dinc əhali qırılmış, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri məhv edilmişdir.

1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakı, Şamaxı, Quba- Muğan və Lənkəranda ermənilər 70 mindən çox azərbaycanlısı qətlə yetirmiş, 10 minlərlə insanı öz torpaqlarından qovmuşlar.

Tarixə nəzər salanda görərik ki, bəzən böyük dövlətlər müharibə ocaqlarının yaranmasında ermənilərdən istifadə ediblər. Ruslar əsr-lər öncə bölgədə erməni dövlətinin qurulmasına səylər və yardımalar göstermişlər. 19 may 1783-cü ildə Knyaz G.A. Potyomkin II Katerinaya yazdığı məktubda deyilir: "Fürsət tapan kimi Qarabağı ermənilərin idarəsinə vermək və beləcə Asiyada bir Xristian dövləti qurmaq lazımdır". Məhz "Asala", "Daşnakşütyun" kimi terrorçu təşkilatları da Türkiyə və Azərbaycana qarşı düşmən mövqedə olan dövlətlərin xeyir-duası ilə yaradılıb. 20-ci əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən kütləvi soyqırıma məruz qalması da rusların, fransızların, ingilislərin yardımı ilə həyata keçirilib.

Tarixi sənədlər subut edir ki, xarici hərbisiyasi dəstək hesabına 1905-1907, 1918-1920,

1948-1953-cü illərdə Cənubi Qafqazdakı tarixi ərazilərdə etnik təmizlənmə və soyqırım siyasetinə məruz qalan yüz minlərlə Azərbaycan türkləri erməni daşnakları tərəfindən kütləvi şekildə qətlə yetirilmişdir. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, 1918-ci il sentyabr aynın 20-si və 26-da Bakı bolşevikləri Ağcaqum çöllərində güllələnməyə aparıllarkən yolda qəflətən Anastas Mikoyan və Stepan Şaumyan yoxa çıxmışdır. Sonradan məlum olur ki, Şaumyan heç də güllələnməmiş, əksinə ingilis gəmiləri ilə İrana qaçmış, oradan isə Dehli şəhərinə getmişdir. Ömrünün sonuna qədər də Hindistanda yaşamışdır. Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Dağlıq Qarabağ ərazisində yaşayan azərbaycanlılar qarşı amansızcasına vəhşilik siyaseti yeridilməsi üçün Rusiya hökumətinin himayəsi və köməyi ilə ermənilər 1905-1907, 1918-1920-ci illərdə və eləcə də, sonrakı ayrı-ayrı illərdə kütləvi qətlam siyaseti həyata keçirmişlər. Nəticədə, Azərbaycanın Zərgəzur, İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Şamaxı, Qazax və Qarabağ ərazilərində yüzlərlə kənd yarndırılmış, 10 minlərlə insan öldürümüş və şikəst olunaraq ev-eşiklərindən didərgin salınmışdır. 1918-1920-ci illərin 31 mart hadisələri ilə bağlı birmənalı mövqe ondan ibarətdir ki, ermənilər 10 minlərlə azərbaycanlısı qətlə yetirmişdir. Hələ 1918-ci ilin

martında Rusiya bolşeveklərinin lideri Vladimir Lenin bolşevik Stepan Şaumyanı Qafqaz föv-qəladə komisarı təyin edərək, Bakıya göndərmişdir. Məqsəd isə bolşeveklər vasitəsi ilə haki-miyyəti ələ keçirmək adı ilə ermənilərin əsas aparıcı qrupları olan daşnakları silahlandırmak və onların vasitəsi ilə Azərbaycanda ermənilərin daha geniş ərazilərdə yerləşdirməsini təmin etməkdən ibarət olmuşdur. Martın 31-də Bakı şəhərində azərbaycanlıların kütləvi qırğını olmuşdur. Stepan Şamuyanın sonradan yazılı sə-nədlərə verdiyi açıqlamalarında və etiraflarında qeyd edir ki, dinc azərbaycanlıların qətlə yeririlməsində Bakı Sovetinə 6 min silahlı əsgər və eyni zamanda, "Daşnaksütyun" partiyasının 5 min nəfərdən ibarət silahlı dəstəsi iştirak etmişdir. 3 gün davam edən qırğın zamanı erməni silahlıları bolşaveklərin köməyi ilə Azərbaycan məhəllələrinə girərək uşaqtan-qocaya qədər hər bir insanı qətlə yermişdilər. Həmin dəhşətli günlərin şahidi olmuş Pumnir familiyanı bir alman jurnalisti 1925-ci ildə qələmə aldığı məqa-ləsində Bakıda törədilən insan qətləməsi ilə bağlı bunları qeyd etmişdir: "Ermənilər müsəlman məhəllələrinə girərək, hər kəsi öldürür, qılıncla parçalayırdılar. Bu qırğından bir neçə gün sonra bir çuxurdan yalnız 87 azərbaycanının cəsədi çıxarılmışdır. Onların qulaqları, burunları kəsil-

miş, qarınları yırtılmış və cinsiyyət orqanları doğranmışdır. Ermənilər uşaqlara acımadıqları kimi yaşlılara da rəhm etməmişdilər". Ümumiyyətlə, 20-ci əsrin 1-ci yarısında Zaqafqaziyada baş vermiş 1905-1907 və 1918-1920 il qətlialamları zamanı, ümümilikdə, 2 milyondan yuxarı azərbaycanlı qətlə yetirilmiş və öz ev-eşiklərindən didərgin salınmışdır. 31 mart qırğınları zamanı Bakı şəhərinin təkcə indiki qalaqapısı ərazisində qulaqları, burunları kəsilmiş və qarınları yırtılmış 100-ə yaxın azərbaycanlı qadının meyiti tapılmışdır. Gənc qadınların diri-dirı divara mixlanması erməni vandalizminin ən vəhşi nümunəsi sayıyla bilər. Qaçış canını qurtarmağa çalışan əhalini gülləbaran etmək üçün isə ermənilər şəhərin müvafiq yerlərində əvvəlcədən plemyotlar yerləşdirmişdilər. Burada canlarını qurtarmağa çalışan dinc sakinlərə və vətəndaşlara, bir sözlə, azərbaycanlılara aman verilmədən gülləbaran edirdilər. İrəvan quberniyası, Şərur, Dərələyəz, Qars və digər ərazilirdə azərbaycanlılara qarşı qırğınların törədilməsində fəal iştirakçılarından biri olmuş Ovanes Oqanesiyanın etirafları əsasında amerikalı jurnalist və yazıçı Ramistin Hartvil "İnsanlar belə imişlər" adlı kitab yazmışdır. Ovanes Oqanesiyan kitabı müəllifi ilə söhbəti zamanı ermənilərin Rusyanın yardımını ilə öz məqsədlərinə çatdıqlarını qeyd edərək təkcə

Bakıda mart qırğınları zamanı 30 mindən çox azərbaycanlısı qətlə yetirdiklərini bildirib. 1918-1920 illər soyqırımı zamanı daşnakların azərbaycanlılara qarşı soyqırımı yalnız Bakı şəhəri ilə kifayətləndirilməmişdir. Onlar sonrakı mərhələlərdə Şamaxı, Quba, Naxçıvan, İrəvan, Zəngəzur, Qarabağ və digər yaşayış yerlərində azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlardır. 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Şamaxıda təkcə 10 minə qədər dinc sakin qətlə yetirilmişdir.

1918-ci ildə Şamaxıda ermənilərin törətdiyi soyqırım zamanı yanından sonra tapılmış salamat qalan Quran səhifələri.

Hazırda Azərbaycanın dini mərkəzi hesab olunan Şamaxı Cümə məscidinə insanlanları kütləvi şəkildə dolduraraq dir-diri yandırılmışdır. Tarixi faktlara və sənədlərə istinadən o fikri də qeyd etmək olar ki, Cavanşir qəzasında 28 kəndi, Cəbrayıł qəzasında 17 kəndi tamamilə yandırılmış və minlərlə insan öldürülmüşdür. 1918-ci ilin aprel ayının 29-da Gümürü yaxınlığında əsasən qadınlardan, uşaqlardan və ya-

lılardan ibarət 3 min nəfərlik azərbaycanlı köçü erməni pusqusuna düşərək, son nəfərədək öldürülmüşdür. Erməni silahlı dəstələri Naxçıvan qəzasında 45, Zəngəzur qəzasında 115 Azərbaycan kəndi yandırılmış, 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüşdür, 50 min azərbaycanlı qaçqın düşmüşdür. İrəvan quberniyasının 199 kəndində yaşayan 135 min azərbaycanlı soyqırıma məruz qalmışdır, kəndlər isə yerlə yeksan olunmuşdur. Erməni silahlı dəstələri daha sonra Azərbaycanın dilbər güşəsi olan Dağlıq Qarabağa silahlı hücum etmiş, ümumilikdə, 34 min azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, 27 min insan isə şikəst edilmişdir. 1920-ci ilin may ayında ermənilər Rusiyanın 9-cu Qızıl Ordunun iştirakı ilə Gəncədə 12 mindən çox azərbaycanlısı qətlə yetirilmişlər. Sonrakı mərhələlərdə də, yəni Sovetlər İtifaqının yaradılmasından sonra ermənilər Azərbaycana qarşı öz düşməncilik və qətliam siyasetlərindən əl çəkməmiş “böyük Ermənistən” yaradılması iddialarını gerçəkləşdirmək üçün hər cür iyrənc və yaramaz vasitələrdən istifadə etməyə çalışmışlar. Tarixin sonrakı dövrlərində də ermənilər azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasetini davam etdirmişlər. Hətta onlar az sayda olan qüvvələrini xarici ölkələrdə yaşayan erməniləri Azərbaycan ərazilərinə yerləşdirməsinə nail ol-

maqla möhkəmləndirməyə çalışmışlar. Xüsusilə də İrandan, Suriyadan, Fransadan Dağlıq Qarabağa yerləşdirilən ermənilər sonradan azərbaycanlılara qarşı çevrilən yarımvəhşi qüvvələr olmuşlar. 1943-cü ildə Tehranda keçirilən konfrans zamanı Sovet-İran münasibətləri müzakirə edilərkən, ermənilər o zaman SSRİ xarici işlər naziri Molotovdan İranda yaşayan ermənilərin SSRİ-yə köçürülməsi üçün ondan Stalindən xahiş etmələrini diləmişdilər. Molotov məsələni SSRİ Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi İosif Stalinə çatdırır və ermənilərin köçürülməsinə razılıq alır. Ermənistan Kommunist Partiyasını Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Qriqori Arutyunov bundan istifadə edərək, xaricdəki erməniləri, Ermənistana köçmək həvəsini artırmaqla azərbaycanlıların Ermənistandan zorla çıxarılması barədə qərar verilməsinə müvəffəq olmuşdur. 1947-ci ilin dekabr ayının 23-də SSR Nazirlər Soveti Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların Azərbaycan SSR-in Kür və Araz ovalığına köçürülməsi haqqında qərar çıxarır. Stalin tərəfindən 1948-1953-cü illərdə həyata keçirilən azərbaycanlıların növbəti deportasiyası zamanı ermənilərin xüsusilə diqqət mərkəzində saxladıqları məsələ iqtisadi, sosial və mədəni cəhətdən güclü, strateji və əhəmiyyətli Azərbaycanın yaşayış məntəqələrinin

boşaldılması olmuşdur. Bu səbəbdən, ilk mərhələdə İrəvan şəhəri yaxınlığında yerləşən yaşayış məntəqələri azərbaycanlılardan təmizlənmişdir. Sonrakı mərhələdə isə rayon mərkəzləri ətraf kənd və qəsəbələrdə azərbaycanlılardan boşaldılmışdır. Deportasiyaya məruz qalan əhalinin bir hissəsi Ermənistənindən dağ rayonlarında yaşadığı üçün Kür və Araz ovalığında iqlim şəraitinə dözümsüz olmuşdular. Nəticədə isə, bu ərazidə yerləşdirilən əhali çətin və ağır yaşayış şəraiti ucbatından həyatlarını itirmiş, şikəst olmuşlar. Burada diqqətçəkən məqam ondan ibaətdir ki, Ermənistəndən köçürülmələr bir nəfər azərbaycanlıının da Dağlıq Qarabağda yerləşdirilməsinə imkan verilməmişdir. Bu da onu deməyə əsas verirdi ki, ermənilərin əsas niyyəti azərbaycanlıları Dağlıq Qarabağa buraxmamaq olmuşdur. Bununla “böyük Ermənistən” iddialarını yenidən reallaşırmaq üçün azərbaycanlıların təmizləndiyi ərazilər hesabına öz məkrliliyi reallaşdırmaq olmuşdur. O zaman Dağlıq Qarabağdan 132 ailə, ümmülikdə, 560 nəfər Azərbaycanın Xanlar rayonuna köçürülmüşdür. Bu fakta nəzər yetirsək, görərik ki, burada Ermənistəndən Dağlıq Qarabağa azərbaycanlılar yerləşdirilməyib, əksinə, azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağdan Azərbaycanın digər bölgələrinə yerləşdirilməsi siyaseti həyata

keçirilmişdir. Bu da bir daha təsdiq edir ki, Moskva o zamandan ermənilərə himayədarlıq etmək və onlara dəstək vermək kimi siyasetini həyata keçirmiştir. Eyni zamanda, bir faktı da nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, azərbaycanlıların yaşayış məntəqlərinin adlarının dəyişdirilməsi, təhsil və mədəniyyət ocaqlarının bağlanması və rayonların birləşdirilməsi kimi, məkrli siyasetləri də hələ 1948-1953-cü illərdə həyata keçirilmişdir. Bu baxımdan, qeyd etmək olar ki, yalnız sözügedən zaman kəsiyində Ermənistən ərazisində 70-ə yaxın azərbaycanlı yaşayış məskənlərinin adı dəyişdirilmişdir. Ermənilər bu siyasetləri ilə azərbaycanlıların onların əbədi və əzəli düşməni olduğunu utanıb-çəkinmədən, həyasızcasına nümayiş etdirməyə çalışmışdır.

Bir faktı da nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, Stepan Şaumyan Bakı Sovetinin rəhbəri olarkən Büyük Britanya tərəfindən milyon qızıl rubl məbləğində ilkin olaraq yardım almışdır. Bu yardımın əsas məqsədi ermənilərin silahlandırılması və azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasetin daha geniş şəkildə həyata keçirilməsinə hesablanmışdır. 9 mart 1918-ci ildə H.Z.Tağıyevin oğlu Məhəmməd Tağıyevin dəfn mərasimində iştirak etmək üçün general Talışinskinin başçılığı etdiyi Azərbaycan alayı Bakıya gəlmışdır. M.Tağıyev Lənkəran şəhərində ermənilərin qurduqları pus-

qu nəticəsində qətlə yetirilmişdir. Onun dəfn mərasimi 1918-ci ilin 27 mart gününə təyin olunmuşdur. General Talışinski Bakıya gəlməmişdən bir necə gün əvvəl Lenin Stepan Şaumyanaya məktubla müraciət edərək, ümumiilikdə, şəhərdə sabitliyin və sakitliyin yaradılmasını ondan xahiş etmiş və mümkün qədər konfliktlərin və mübahisələrin diplomatik yolla həllinə nail olunmasını ondan istəmişdir. Məktubun sonunu isə o, belə bitirmişdir: "Bütün dostlara xoş arzular və salamlarla". Amma sonrakı proseslərin inkişafı göstərdi ki, Leninin Şaumyanaya etdiyi bu müraciətə baxmayaraq, Bakıya daxil olarkən general Talışinski və Azərbaycan alayının üzvləri Bakı Soveti tərəfindən həbs olunur. Bu da şəhərdə yaşayan azərbaycanlılarla Bakı Soveti arasında qarşıdurmanın yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Nəticədə, baş verən silahlı münaqişə nəticəsində, martın 30-dan aprelin 3-nə qədər davam edən münaqişə nəticəsində onlarla azərbaycanlı silahlı Bakı Sovetinin hərbi qüvvələri tərəfindən öldürülmüşdür.

Bu da tariximizdə 1918-ci ilin mart soyqırımı günləri kimi qalmışdır. Burada diqqətçəkən məqam ondan ibarətdir ki, tarixə azərbaycanlıların mart soyqırımı kimi düşən mart qırğınlarından bir qədər sonra ermənilər hər vəchlə dünyaya car çəkərək azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyaseti həyata keçirmədiklərini çatdırmağa çalışırdılar. Hətta 1919-cu ilin yayında ABŞ tərəfindən Bakıya göndərilən general Harbord ermənilərin yalanlarına və uydurulmuş məlumatlarına rast gəlmışdır.

general Harbord

O zamankı erməni yepiskopu Baqrad ermənilərin mart hadisələrində iştrak etmədiyini diplomatın nəzərinə çatdırmağa çalışırdı. Baqrad Bakıda baş verən qırğınlar zamanı öldürülənlərdən 1000 nəfər erməni və rus 7000-nin isə müsəlman olduğunu iddia edib. Amma təbii ki, təcrübəli diplomat yepiskopun yalanlarına inanmamışdır.

NƏ ETMƏLİ?

Məlumdur ki, ermənilər az sayıda olduqda məqsədlərini açıq formada ifadə etmirlər. Onlar fikirlərini və ideyalarını müəyyən qruplara dəstək verməklə həyata keçirirlər. Bu mənada, demək olar ki, bəzən müxalifət dərk etmədən belə ermənilərin programlarını həyata keçirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, yalnız Bakıda 500 min erməni yaşayıb. Onlar imperiyanın 1990-cı il 20 Yanvar faciəsini törətməsindən sonra Ermənistana və digər xarici ölkələrə köç etdirilər. Amma bu gün 30 min erməni hələ də Bakıda və digər Azə-

baycanın ərazisində yaşamaqdadırlar. Bax, onlar Azərbaycan üçün potensial təhlükədirlər.

Bu, bir faktdır ki, Azərbaycan böyük hərbisiyasi və iqtisadi uğurlara imza atıb. Əldə olunan nailiyyətlər hesabına ölkəmiz dünyada qəbul edilən və hesablaşmalı dövlətə çəvrilib. Məhz bu amillər hesabına Dağlıq Qarabağ həqiqətlərini və Ermənistanın işgalçi ölkə olduğunu dünya dövlətlərinin, beynəlxalq təşkilatların diqqətinə çatdırmaq mümkündür. Düzdür, qlobal dünyanın bir hissəsi olan Azərbaycan zor müstəvisindən çıxış edərək, özünü dünya birliyindən təcrid edə bilməz. Amma Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, Bakı-Tbilisi-Qars və bu kimi digər qlobal layihələrdən mənfaət əldə edən dövlətlərə mədəni, bəzən isə diplomatik qaydada Dağlıq Qarabağın işğaldan azad edilməsi üçün Ermənistana təzyiq edilməsini tələb edə bilər. Ölkə daxilində vətəndaş birliyinə və vətəndaş sülhünə nail olmaq üçün bir sıra yeniliklərin və addımların atılmasına da ehtiyac var. Düzdür, Dağlıq Qarabağ məsələsində iqtidar-müxalifət ilişgiləri yoxdur. Ancaq Dağlıq Qarabağ kimi çox ciddi bir problem olan ölkədə 100-ə yaxın siyasi partiyanın fəaliyyət göstərməsi arzuedilən deyil. Həmin partiyaların özlərinin sosial bazası az olsa da, hər halda, iddialı və sifarişlər əsasında

fəaliyyətlərini quran sədrləri mövcuddur. Bu problemi aradan qaldırmaq vacibdir. Qeyri-hökumət təşkilatlarının da fəaliyyətləri ciddi araşdırılmalıdır. Xaricdən maliyyələşən QHT-lərdən hesabat tələb olunmalıdır. Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, hər il Azərbaycanın QHT sektoruna 30-35 milyon manat pul ayrılır. Bu maliyyə vəsaitinin cəmi 2,5-3 milyonu Azərbaycanın dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitdir. Deməli, 30-32 milyon manat vəsait xarici ölkələrin fondları tərəfindən Azərbaycan QHT-lərinə ayrıılır. Təbii ki, xarici fondlar Azərbaycan QHT-lərinə gözə-qasa aşiq olaraq həmin vəsaiti ayırmırlar. Məqsədlər və maraqlar xarici donorları Azərbaycan QHT-lərinə maliyyə vəsaiti ayırmağa həvəsləndirir. Ağrılı və ciddi məsələ olan bu problemin çözülməsi üçün mütləq və mütləq xarici fondlardan maliyyələşən QHT-lərdən hesabat tələb olunmalıdır.

Azərbaycanda çoxalmaqdə olan dini cərəyanlar da nəzarətə götürülməlidir. Bu baş verməsə, sonra gec olar. Elektron KİV-lərdə cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin iştirakı ilə milli vətənpərvərlik ruhlu maarifləndirici müzakirələr aparılmalıdır. Xüsusilə də, Dağlıq Qarabağla bağlı tarixi, mədəni, ideoloji, psixoloji, hərbi, siyasi və ictimai müstəvidə məlumatlar toplusu müzakirələrin ana xəttini təşkil etməlidir. Ermə-

nişünaslar müzakirələrdə aktiv iştirak etməlidirlər. Bəs nə səbəbə ermənilər psixoloji kompleksə malikdirlər? Məhz bu suala aydınlıq gətirilməlidir. Azərbaycan həqiqətləri diskler, broşüralar, kitablar şəklində demokratik düşüncəli dünya xalqlarına çatdırılmalıdır. Bu görülən proseslər fonunda Azərbaycan şərtlə Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatına (onsuz da Azərbaycan MDB-nin üzvüdür) qoşulmalıdır. KTMT-yə beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun olaraq qəbul olunan protokola əlavə etməklə Azərbaycan bu quruma qoşulmaqla yanaşı, azad, iqtisadi məkanda təmsil olunur və sərhədlərin birgə qorunmasına razılıq verə bilər. Yəni, bu yeganə işğal faktının aradan qaldırılmasında mümkün variantlardandır. Çünkü istəsək də, istəməsək də Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin açarı Rusyanın əlindədir. Rusyanın Ermənistandan hərbi əməkdaşlığı dair müqaviləsinin olması Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin hərbi yolla tənzimlənməsinə ciddi maneələr yarada bilər. Ən azı 1990-1993-cü illər təcrübəsi bunu deməyə əsas verir. Bu gün dünyanın əksər ölkələrində xalq üsyənləri, inqilablar baş verir, qeyri-siyasi sabitlik hökm sürür. Hətta Fransada, İtaliyada, Böyük Britaniyada, Yunanıstanda, Portuqaliyada, Rusiyada və digər sta-

bil ölkələr kimi dəyərləndirilən ölkələrdə çox ciddi proseslər yaşanır. Azərbaycanda isə ictimai-siyasi sabitlik hökm sürür. Ölkəmizdə sabitliyin fonunda iqtisadi inkişafa nail olunur. Təbii ki, Azərbaycanda sabitliyin olması və iqtisadi cəhətdən günü-gündən güclənməsi Ermənistanla yanaşı, bəzi dövlətləri də narahat edir. Düşmənlər o zaman sevinə bilər ki, Azərbaycanda daxili sabitlik pozulsun, iqtidarla müxalifət arasında münasibətlər düşməncilik səviyyəsinə yüksəlsin. Xalq- hakimiyət birliyi pozulsun. Büttün bunların baş verməsi isə Azərbaycanın inkişafının qarşısı alınsın və investorlar qoyduqları investisiyanın qayğısına qalsınlar. Bu cür qara niyyətli qüvvələrin mövcudluğunu hər kəs bilir. Ona görə də cəmiyyətin bütün təbəqələri vətəndaş birliyinin və sülhünün qorunub saxlanması üçün səylərini daha da gücləndirməlidirlər. Bizlər monolit qüvvə kimi çıxış etməliyik. Siyasi partiyaların çoxluğu heç də plüralizmin əlaməti deyil. Plüralizm kəmiyyətdədir. Bize isə plüralizm keyfiyyətdə lazımdır. Partiyaların kifayət qədər çox olması hədəfi vurmağımıza mane olur. Bəzən bir sədrindən və papkasından ibarət olan partiyalardan Azərbaycan xalqının mənafeyinin təmsilçisi obrazını yaratmaq kimi iddialı bəyanatlar səsləndirirlər. Belə populist bəyanatlar cəmiyyətdə çəşqinqılıq yaratmağa xidmət edir. Bu

ağrılı problemin aradan qaldırılmasına ehtiyac var. Qeyd etdiyim kimi dini cəryanların da sayının kifayət qədər çox olması təhlükəli vəziyyətdən xəbər verir. Azərbaycan tolerant dövlətdir. Bu tolerantlıq digər ölkələrə nümunə ola, örnek sayıyla bilər. Amma barış və sülh şəraitinin hökm sürdürüyü cəmiyyətimizdə qruplar şəklində dini cərəyanların sayının onlarla hesablanması yaxşı heç nə vəd etmir.

Azərbaycan hüquqi demokratik dövlət quruculuğu prosesində inamlı irəliləyir. Qısa müddətdə bir çox demokratik uğurlara imza atıb. ABŞ müstəqilliyini 1776-cı ildə elan edib. ABŞ-ın 200 illik dövlətçilik, paralel olaraq demokratik quruculuq təcrübəsi var. Azərbaycan müstəqilliyini 1991-ci ilin oktyabrında elan etsə də 4 il sonra konstitusiyani qəbul edib. ABŞ müstəqilliyin elan etdikdən 11 il sonra konstitusiyani qəbul edib. Azərbaycan 1918-ci ildə dövlətçiliyini qurduqdan dərhal sonra qadınlara seçib-seçilmək hüququnu verdi. ABŞ isə qadınlara seçki hüququnu yalnız 1920-ci ildə konstitusiyaya 19-cu düzəlişlə verdi. Ən təhlükəlisi isə ABŞ-da köləliyin ləğv edilməsi haqqında qanun (24-cü düzəlişlə) 1956-ci ildə qəbul edilib. Nəhayət, “bütün Amerika vətəndaşları qanun qarşısında bərabərdir, heç kimin başqalarından üstünlüyü yoxdur” qanuni qərar 1964-cü ildə qəbul olunub.

Yəni müstəqilliyyin ləğv olunmasından 188 il sonra bütün Amerika vətəndaşları qanun qarşısında bərabər olduğu elan olunub. Deməli, bu qanunun qəbuluna qədər heç də bütün Amerika vətəndaşları qanun qarşısında bərabər deyildilər. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan Amerika üçün nümunə ola bilən demokratik inkişaf yolu keçib. Bununla belə demək olar ki, Azərbaycanda hər şey yaxşıdır və bütün qarşıya qoyulan məsələlər yekunlaşışb. Bunu düşünmək yerində saymaq olardı. Həyat daim inkişafdadır. İllər yeni reallıqlar və vəzifələr irəli sürür. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan demokratik yolu seçib və bu yolda islahatlar həyata keçirməkdədir. Qısası, Azərbaycan XXI əsrin geosiyasi, geoiqtisadi reallıqlarına adekvat addımlar atır. Bu gün Azərbaycanın atdığı bütün addımlar konkret konsepsiya, program şəklində atılır. Xaotik şəklində yox. Artıq Prezidentin Sərəncamına əsasən, 2020-ci il üçün Azərbaycanın strateji istiqamətləri üzrə iş gedir. Dağlıq Qarabağ münaqışəsinin həll edilərək qaćqın və məcburi köçkünlərin öz yuvalarına qayıtmasını təmin etmək üçün Azərbaycan hər ötən günə nisbətən bir qədər də gücləndirməli, güclənməli və yenə də güclənməlidir.

